

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Олена Диса, Інна Шинкаренко

**ПСИХОЛОГІЯ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ**

Навчальний посібник

Дніпро
2024

УДК 159.97
Д 48

*Рекомендовано науково-методичною
радою Дніпровського державного
університету внутрішніх справ,
протокол № 12 від 19.06.2024*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор психологічних наук, професор **Іван Батраченко** –
професор кафедри загальної та соціальної психології
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара;
доктор психологічних наук, професор **Ліана Онуфрієва** – з
авідувач кафедри загальної та практичної психології
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка.

Диса О. В., Шинкаренко І. О.

Д 48 **Психологія девіантної поведінки** : навч. посіб. / О. В. Диса,
І. О. Шинкаренко. Дніпро. ДДУВС. 2024. 77 с.

ISBN 978-617-560-029-0

У навчальному посібнику висвітлено науково-практичну інформацію щодо наукових підходів до пояснення девіантної поведінки та аналізу причин її виникнення. Розглядається специфіка прояву відхильної поведінки, пропонуються критерії визначення, класифікація та характеристика видів девіантної поведінки.

Для здобувачів вищої освіти психологічних і юридичних факультетів, працівників підрозділів превентивної діяльності та ювенальної превенції.

ISBN 978-617-560-029-0

© Автори, 2024
© ДДУВС, 2024

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПОЯСНЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	5
1.1. До проблеми визначення поняття «норма»	5
1.2. Критерії визначення поняття «девіантна поведінка»	15
1.3. Класифікація девіантної поведінки	24
Розділ 2. ПРИЧИНИ ТА СПЕЦИФІКА ПРОЯВУ РІЗНИХ ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	38
2.1. Соціально-психологічні детермінанти девіантної поведінки	38
2.2. Агресивна поведінка	50
2.3. Форми прояву девіантної поведінки у соціальних мережах	59
Завдання для самостійної роботи	70
Словник термінів	71

ВСТУП

Унаслідок різних причин економічного, духовного, політичного характеру в суспільстві завжди є люди з девіантною поведінкою. У періоди, коли соціальні відносини зазнають суттєвих трансформацій, тобто у кризові етапи розвитку суспільства, кількість і варіативність проявів девіантної поведінки збільшуються. Це стає підґрунтям зниження якості життя, порушення критичного ставлення до власної поведінки, що згодом спричиняє стан соціальної дезадаптації особистості, і в окремих випадках, повну її ізоляцію. Більшість українців в сучасний період соціально-економічних та політичних змін у нашій державі опинилося в умовах переосмислення цінностей життя та нестабільності процесів формування суспільної свідомості. Як наслідок, збільшуються прояви девіантної та делінквентної поведінки, основою яких є порушення соціальних та правових норм, правил комунікації, десоціалізація та дезадаптація особистості.

У навчальному посібнику розглядаються соціально-психологічні аспекти поведінки, яка вважається у суспільстві ненормативною. Поняття девіантної поведінки пов'язане перш за все з поняттям «норма». Визначень норми існує багато, проте загальновизнаного визначення на сьогодні немає. Тому наукове вирішення цієї проблеми дасть можливість зрозуміти причини, які призводять до порушень поведінки, осмислити умови виникнення девіантних форм поведінки й усвідомити перспективи прогнозу в цій галузі.

Важливою проблемою, яку доводиться вирішувати, коли мова йде про девіантну поведінку, є проблема співвідношень соціального і біологічного в людині. У науковій літературі прийнято виділяти три основні групи факторів, що впливають на формування поведінки людини: соціальні, психологічні та біологічні. Однак пошуки прямих зв'язків девіантної поведінки чи лише із соціальним середовищем, або лише з біологічними особливостями індивіда не завжди дають позитивні результати. Тому дане питання залишається дискусійним і потребує ґрунтовних досліджень.

У навчальному посібнику висвітлюються питання критеріїв визначення та класифікації видів девіантної поведінки, обґрунтовується зв'язок девіантної поведінки з особливостями психіки особистості. Розглянуто та проаналізовано чинники та умови розвитку девіантної поведінки. Через активне використання інформаційного простору приділено увагу проявам агресивної поведінки особистості в реальному часі та у соціальних мережах.

Розділ 1 ПСИХОЛОГІЧНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПОЯСНЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. До проблеми визначення поняття «норма»

Соціально-нормативний простір існування особистості не може бути ґрунтовно розглянутий без детального аналізу природи та генези соціальної нормативності. Для вирішення питання про причини відхилення поведінки необхідно всебічно розглянути проблему норми поведінки та визначити, що розуміється під нормою. У цьому напрямі проведено значну роботу. Однак у низці випадків питання встановлення тієї чи іншої норми залишаються проблематичними. Тому наукове обґрунтування норми поведінки, визначення впливу на неї різних зовнішніх і внутрішніх факторів досі є актуальною проблемою сьогодення, вирішення якої дасть можливість зрозуміти причини, які призводять до порушень поведінки, осмислити умови виникнення делінквентних форм поведінки й усвідомити перспективи прогнозу в цій галузі.

Незважаючи на велику кількість спеціальних робіт, присвячених вивченню норми, це питання залишається відкритим. Відсутність узагальнюючих робіт з проблеми норми змушує представників різних наук при вирішенні приватних проблем спиратися або на випадкові, малообґрунтовані визначення норми, або розробляти власні визначення. Поняття норми використовується в різних наукових галузях і має спільність не тільки у термінології, а й у змісті.

У філософському розумінні норма – це категорія міри для системи наукового знання. Але якщо міра охоплює будь-яку єдність кількісних і якісних показників об'єкта, то норма характеризує лише певну єдність.

Складність у чіткому визначенні норми відзначали ще стародавні дослідники, звертаючи увагу на проблему проведення чіткої межі між прекрасним і потворним, добром і злом.

У процесі розвитку наукового знання все більшою мірою затверджується уявлення про норму як про середній варіант, що найбільш часто зустрічається. Таку характеристику норми вперше обґрунтовано висловлює А. Кетле (1796-1874), трактуючи норму як певний середній

варіант – синонім правильності, пересічності, посередності. З іншого боку, характерну особливість відсутності чітких меж норми відбив у своїх роботах ще Г. Лейбніц (1646-1716). Його принцип безперервності переміщення норми дозволив надалі пояснити безперервну зміну біологічних об'єктів і переходу їх від одного стану до іншого.

Домінування уявлення про норму як про певний середній показник, що не має чіткої межі, призвело, у міру розвитку відповідних теоретичних знань, до розуміння норми як середньостатистичної величини. У сучасній науці розуміння норми як середньостатистичного варіанта є настільки широко поширеним, що не піддається жодним сумнівам. Але таке розуміння норми виявляється недостатнім, перш за все тому, що за невеликої кількості фактів статистична закономірність не простежується.

Будь-яка норма, визначена середньостатистично, містить не лише середню величину, а й відхилення від цієї величини у відомому діапазоні, що також має індивідуальні форми прояву. Включення варіативності відхилень навколо середньої величини ще більшою мірою ускладнює поняття норми. Правильне розуміння абстрактно-загальних визначень дозволяє методологічно правильно оцінити і місце середньостатистичного визначення норми.

Загалом, статистичні показники дають можливість оцінити багато можливостей людини, на підставі чого складаються табличні дані нормальних показників.

Використання середньостатистичних показників норми як «типових», «найбільш поширених» показників стикається з низкою серйозних труднощів і розходиться з реальними явищами, оскільки відомі випадки значних відхилень від статистичної норми окремих індивідів, які є повноцінними, за тими чи іншими ознаками.

З цього робляться висновки про недостатність середньостатистичного критерію норми для оцінки дійсної норми і відхилень від неї. На підставі подібного ряду факторів Д. Вільямс (1960) доходить висновку про те, що практично кожна людина являє собою в тому чи іншому відношенні відхилення від норми, що в кінцевому рахунку призводить до заперечення норми.

Такий висновок ґрунтується на своєрідному підході визначення норми для різних структур і функцій організму і на уявленні про певну стандартну людину, на яку необхідно накласти реальних індивідів, що мають завжди певні особливості за низкою параметрів.

Індивідуальна норма завжди конкретна і специфічна, але вона не існує як окреме, поза зв'язком із загальним. Насправді не існує людини,

стандартизованої за всіма морфологічними і функціональними параметрами, тому середньостатистичне розуміння норми, незважаючи на її важливість, залишається недостатнім.

Критерій статистичної поширеності у процесі характеризування норми використовується в усіх науках під час аналізу масових явищ. Це стосується і психології, і медицини, і соціології.

Досліджуючи злочинність у країнах Європи, Е. Дюркгайм зробив висновок: «Немає жодного іншого феномена, який настільки безперечно мав би всі ознаки нормального явища, бо злочинність тісно пов'язана з умовами життя будь-якого колективу». Він постулював нормальний характер злочинності в будь-якій соціальній системі на тій основі, що «суспільство без злочинності неможливе». У цьому висновку досить очевидно виявляється, що поширеність будь-якого явища в системі не є достатньою підставою для визнання його нормою. На цю обставину звернули увагу інші дослідники ненормативної поведінки, відзначаючи, що тільки кількісний статистичний критерій, яким користувався Дюркгайм під час розгляду «нормальних» фактів, недостатній. Вочевидь при дослідженні делінквентної поведінки необхідний якісний аналіз видів соціального явища, яке або виражає сутність цієї системи, або є стимулом для зміни старої норми новою, а також аналіз психофункціональних станів індивідів, що виходять за межі поняття «норми» і знаходяться в рамках межового стану.

Тривалий час існувала думка, що індивід є суто індивідуальним, особливим, специфічним, і не вбачали в ньому єдності загального і специфічного, типового та індивідуального, тим самим мимоволі здійснивши їхній розрив, абсолютно протиставивши один одному. Тому мали рацію ті вчені, які підкреслювали, що будь-яка людина характеризується масою індивідуальних неповторних особливостей, але вони не виключають спільних рис, що впливають із його основної, якісної цілісності. Якби індивідуальне не було пов'язано із загальним, то втрачала б сенс будь-яка наукова теорія і її прогностичне значення. Окреме не існує поза зв'язком із загальним, загальне існує в окремому і проявляється через окреме. Індивідуальна норма встановлюється відповідно до тих умов, у яких досліджується конкретна людина. Умови можуть змінюватися в бік, скажімо, поліпшення матеріальних, побутових або виробничих факторів і тоді, природно, встановлюється і нова індивідуальна норма.

Кожен індивід є складною багатофункціональною системою, що має численні внутрішні і зовнішні зв'язки, тому раціональним визначенням норми для індивідів є характеристика її як соціального

оптимуму. Оптимальний стан – це найкращий і найбільш адекватний з реально можливих (наявних) однорідних станів, що якнайбільше відповідає певним умовам і завданням функціонування індивідуальної системи. Нормальний стан індивіда перебуває в більш-менш широких межах, які охоплюють регульовані коливання різних функцій, причому зберігається оптимальна відповідність функції структурі.

Виходячи з цілісного характеру систем, можна виділити в організмі як системі такі якісні ознаки:

а) індивід як система являє собою цілісний комплекс взаємопов'язаних елементів;

б) індивід як цілісна система утворює особливу єдність із середовищем, вступаючи з нею в різні (речові, енергетичні, інформаційні) взаємодії;

в) індивід як система може виступати елементом в інших системах вищого порядку.

Індивід як ціле формується у взаємодії з середовищем, і як жива система у свою чергу характеризується:

а) генетичною детермінованістю, на основі якої здійснюється відтворення його окремих елементів і в підсумку всієї системи в цілому;

б) здатністю через систему механізмів саморегуляції активно пристосовуватися (адаптуватися) до середовища.

При розгляді індивіда як складної біосоціальної системи визначення норми також розглядається як взаємодія біологічної і соціальної норм. Тваринний організм являє собою вкрай складну систему, що складається з майже нескінченної низки частин, пов'язаних як одна з одною, так і у вигляді єдиного комплексу з навколишнім середовищем. Інтегративні зв'язки в організмі, спрямовані на оптимізацію його життєдіяльності, здійснюються нейрогуморальним шляхом.

Соціальні норми й особистість

При розгляді індивіда як цілісної біосоціальної системи, коли «біологічне» реалізується у взаємодії з «соціальним», виділяється поняття соціальної норми – особливої суспільної міри, правила, закону, що визначає вчинки, поведінку людини. Вони будуються із суспільних відносин, утворюються з метою забезпечити системні процеси в суспільстві, впорядкувати людські відносини, спрямувати суб'єктивну поведінку в певні рамки, покликані регулювати й організувати суспільні відносини.

Засвоєні суб'єктивною свідомістю соціальні норми в

прагматичному відношенні постають як особливі моделі соціальних взаємин, людської поведінки; болгарські дослідники, наприклад, пишуть: «... норми можуть бути визначені ще і як ідеальні типові моделі поведінки людей за певних типових обставин».

У філософії норма – припис, зразок поведінки або дії, міра умовиводу про що-небудь і міра оцінки. Норма виражає те, що існує або має існувати в усіх без винятку випадках, протилежність закону, який говорить лише про наявне і те, що відбувається, правилу, яке може бути виконане, а може бути і не виконано.

У соціології соціальною нормою визнається не будь-яке правило для дії, а лише те, яке регулює поведінку людей, у якому люди вступають в їхні взаємини із суспільством, колективом, іншими людьми, коли прямо і безпосередньо проявляється сутність людини.

Норми – це певні ідеальні зразки (шаблони), що визначають те, що люди повинні говорити, думати, відчувати і робити в конкретних ситуаціях. Вони різняться масштабом. Соціальні норми – приписи, вимоги, побажання та очікування відповідної (суспільно схвальної) поведінки.

Характерною рисою соціальних норм є те, що вони виходять із суспільних відносин і, отже, позбавлені матеріальності в її фізичному сенсі, що не виключає можливості їх оречевлення в матеріальних об'єктах. Специфіка соціальних норм обумовлена виконуваною функцією: спочатку вони являють собою теленомічні утворення, які утворюються й стверджуються з метою забезпечити системні процеси в суспільстві, впорядкувати людські взаємини, спрямувати суб'єктивну поведінку в певні рамки.

Соціальні норми є системно-функціональними утвореннями, покликаними регулювати й організувати суспільні відносини, і, отже, вони є специфічним фактором системних процесів у суспільстві. На шляху формування загальних принципів, що визначають норму, слід зазначити два історично сформованих підходи. Один з них чисто детермінований, другий – імовірнісний. Прагнення абсолютизувати будь-який з цих підходів у кінцевому рахунку призводило до неможливості вирішення поставленої проблеми, хоча при вирішенні конкретних питань кожен з підходів може бути прийнятним. Як у біологічних, так і в соціальних процесах при описі норми не завжди робиться поділ між нормою статистичною та нормою окремого індивіда як складника середньостатистичної. Такий стан є причиною істотних протиріч, що призводять навіть до повного заперечення поняття норми.

У свою чергу, уявлення про норму дозволяє значною мірою

пояснити природу злочинної поведінки, але в силу вербального характеру його викладу не дозволяє однозначно визначити підхід до його вивчення.

Спроби визначити дефініцію та конкретизувати змістові характеристики *нормативності* здійснювались як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі. На підставі сучасних уявлень про психологічну сутність *нормативності* можна зробити висновок про те, що загально прийнятого визначення даного поняття не існує. З одного боку, *нормативність* розуміють як форму соціального розвитку та об'єктивно необхідних способів суспільної взаємодії, а з іншого боку, – як прояв поведінкової активності, або сукупність актів дії, які відповідають абстрактно сформульованим суспільним правилам, що з очевидністю надає їй вже конкретного змісту. Такі різні підходи до теоретичних уявлень про зміст *нормативності* є на сьогодні ще до кінця не вирішеним (Хомич, 2021).

Поряд з поняттям соціальної норми позначають і «психологічну норму». Психологічна норма – це загальноприйняті в суспільстві вимоги до різних параметрів прояву психологічної активності людини. Найбільш загальні критерії, що характеризують норму психологічного здоров'я, норму психологічної активності людини, тобто її поведінки, діяльності і спілкування:

- відповідність суб'єктивних образів об'єктам дійсності, що відображаються, а також співрозмірність і відповідність характеру реакцій зовнішнім подразникам, значенню життєвих подій;
- адекватний віку рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфери особистості;
- здатність до адаптації в мікросоціальних умовах;
- здатність до самокерування власною поведінкою, її зміни залежно від зміни ситуації, розумного планування життєвих цілей і підтримання активності в їх досягненні;
- критичний підхід до обставин життя, почуття відповідальності за нащадків і близьких членів родини тощо.

У цілому, незважаючи на відносність і внутрішню суперечливість, соціальні норми відіграють неоціненну регулятивну роль у житті будь-якого суспільства. Вони створюють нормативно-схвальне поле діянь, бажаних для конкретного суспільства в конкретний час, тим самим орієнтуючи особистість в її поведінці. Вони виконують функцію контролю з боку суспільства, служать взірцем, інформують, дозволяють оцінювати поведінку, прогнозувати її. Як би не ставилися до них люди, норми існують і безперервно діють.

У психології також розрізняють статистичну, функціональну, ідеальну та індивідуальну норми.

Статистична норма – має лише один критерій, а саме – більшість, якій властива конкретна ознака. Для її визначення існує так званий нормальний розподіл, який представляється у вигляді кривої К. Гаусса.

Функціональна норма. Загальним її критерієм є продуктивність. З. Фрейд під цим поняттям мав на увазі здатність підтримувати стосунки та працювати у доволі тривалому відрізку часу, при цьому не відчуваючи сильного дискомфорту.

Ідеальна норма. Ідеальною нормою зазвичай називають деякий універсальний зразок людського щастя. Може бути у вигляді узагальнення позитивних якостей видатних представників людства, що забезпечують його прогресивний розвиток.

Індивідуальна норма (її також називають суб'єктивною) має на увазі порівняння певних рис окремої людини не з іншими особистостями, а з тим, до чого вона прагне. Кваліфікований психолог чи психотерапевт в роботі завжди орієнтується на індивідуальні особливості клієнта (на його власну норму).

Сучасна психологія – це перш за все наука про особистість, тому поняття психологічної норми пов'язано з питанням про нормальність особистісного розвитку. Мабуть, найчастіше благополуччя особистості пов'язується з такою соціально-психологічною її характеристикою, як здатність адаптуватися до соціального середовища. Однак, з точки зору низки авторів, наприклад Е. Фромма, адаптація до життя в суспільстві не може бути надійним критерієм норми й аномалії особистості, оскільки вона може припускати нав'язування людині чужих їй цінностей і відмову від своєї особистості.

У свою чергу В. Франкл основними ознаками особистісного здоров'я називав духовність, свободу і відповідальність. При цьому «чим більш специфічною є людина, тим менше вона відповідає нормі – як у сенсі середньої, так і ідеальної. Неповторність людської особистості виявляє свій внутрішній зміст у тій ролі, яку вона відіграє в цілісному суспільстві».

У ракурсі соціально-психологічної інтерпретації *нормативність* розуміється по різному: як властивість свідомості; як характеристика особистості, яка відображає процес освоєння соціальної норми та виступає необхідною умовою існування в онтогенезі; як системну якість, яка з необхідністю виникає та об'єктивується у системі соціального контролю тощо.

Зрозуміло, що системоутворюючим компонентом такої системної

якості як нормативність виступає норма. *Норма* об'єктивно є точкою перетину багатьох суспільних, культурних, соціальних, психологічних процесів, тому її вивчення має міждисциплінарне значення.

У вітчизняних та зарубіжних джерелах існує висока поліваріантність терміну «норма», що дозволяє використовувати його для широкого спектру її застосування: статистичної, біологічної, індивідуальної, поведінкової, культурної, психічної, психологічної, соціальної, правової, моральної, суспільної, групової, етнічної, духовно-релігійної, гендерної та ін.

У низці випадків моральні норми зливаються в єдине утворення з етичними нормами. Морально-етичні норми являють собою очікування-приписи певної соціальної групи (реальної або номінальної) стосовно її членів. Носіями морально-етичних норм є конкретні соціальні об'єднання, їхні лідери й керівники. Норми цього різновиду зазвичай текстуально не закріплені. Етичні норми можуть бути прямим наслідком моральних цінностей, але можуть і суперечити їм, що має місце, наприклад, у випадках корпоративної етики або законів асоціальних груп.

Групові норми нерідко породжують стереотипи і забобони, наприклад расові чи етнічні. У разі стереотипного мислення уявлення людини можуть бути застарілими, застиглими або вузькими. Стереотипи можуть відігравати позитивну роль, наприклад сприяючи економічності мислення. Але набагато частіше вони перешкоджають поведінці, адекватній конкретній ситуації. Забобони взагалі є наслідком викривленого сприймання, що істотно погіршується наявністю вираженого афективного компонента.

Правові норми, що є різновидом соціальних норм, безумовно, більш конкретні. Вони закріплені в основних документах держави (конституція, кримінальний кодекс, цивільний кодекс). Ці норми регулюються всією державною системою (законотворчі інститути, уряд, правоохоронні органи). Протиправна поведінка, по суті, спрямована на дестабілізацію порядку – основи соціального життя, а не тільки на утискання інтересів окремої постраждалої людини. Тому цей різновид відхильної поведінки сьогодні розглядається як один з найбільш небезпечних для суспільства.

До якої ж межі певне недотримання соціальних норм не є неприйнятною поведінкою? Для цього необхідно звернутися до самого поняття «девіантна поведінка». У науковій літературі зустрічається таке визначення: девіантна поведінка – це форма дезорганізації поведінки індивіда в групі або категорії осіб у суспільстві, що виявляє

невідповідність сформованим очікуванням, моральним і правовим вимогам суспільства. Негативні відхилення від соціальних норм на рівні особистості проявляються насамперед у злочинах і інших правопорушеннях, в аморальних вчинках. Під девіантною поведінкою розуміється те, що не узгоджується з нормами, не відповідає очікуванням групи або всього суспільства.

Контрольні питання

1. Що таке соціальна норма? Якими є її властивості і способи утворення?
2. Охарактеризуйте механізми впливу соціальних норм на поведінку конкретної людини?
3. Види соціальних норм.
4. Дайте визначення і наведіть конкретні приклади нормальної поведінки особистості у міжособистісних стосунках і родині.
5. У чому полягає поняття норми у сексуальних стосунках?
6. Яким чином норма відображується у правових відносинах?
7. У чому відмінність між поняттями «відхильна поведінка» і «соціальні відхилення»?
8. Наведіть сучасні приклади негативних, нейтральних і позитивних соціальних відхилень.

Рекомендована література

1. Гарькавець С. О. Соціально-нормативна активність індивіда та її психологічні референти : монографія. Харків : «Друкарня Мадрид». 156 с.
2. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ.конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.) / МВС України, Харк.нац.ун-т внутр.справ,Ф-т права та масових комунікацій, Кафедра соціології та психології; Соціологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2015. 166 с.
3. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник / Н. Ю. Максимова. Київ : Либідь, 2011. 520 с.
4. Маравська К., Ларіонов С. Типологія професійно-нормативної поведінки майбутніх офіцерів національної поліції України. 2021. *Вісник Національного університету оборони України*, № 60(2), С. 96–104.
5. Мінц М. О. Соціологія девіантної поведінки Навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 244 с.
6. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу (психолог у концтаборі). Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. 368 с.

7. Фромм Е. Втеча від свободи; переклад з англ.. М. Яковлеваа. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 2019. 288 с.
8. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій. Навчальний посібник. Полтава : ПНПУ, 2016. 110 с.
9. Хомич І. Концептуальні підходи до вивчення проблеми нормативності у психологічній науці. *Психологія: реальність і перспективи*. Збірник наукових праць РДГУ. 2021. № 16. С. 201-206.
10. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
11. Gino F. Understanding ordinary unethical behavior: Why people who value morality act immorally. *Current Opinion in Behavioral Sciences*. 2015; 3: 107–111.
12. Tsang JA. Moral rationalization and the integration of situational factors and psychological processes in immoral behavior. *Review of General Psychology*. 2002; 6(1): 25–50.

Додаткова:

1. Змановская Е. В. (2004) Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. М.: Издательский центр «Академия». 160 с.

1.2. Критерії визначення поняття «девіантна поведінка»

Проблема девіантної поведінки завжди привертала увагу вчених. Різні види відхильної поведінки розглядали й оцінювали біологи, медики, психологи, соціологи, юристи, філософи. Зокрема, у кінці XIX століття було висунуто біологічне пояснення відхилень у поведінці. Італійський лікар Ч. Ломброзо стверджував, що тип людини, схильної до злочинів, – це результат деградації людини до більш ранніх стадій людської еволюції (що проявляється, наприклад, у нижній щелепі, що виступає, та інших фізичних ознаках). Надалі вчені звернули увагу на те, що деякі біологічні особливості людини можуть впливати на її психіку: фізичний недолік стає предметом насмішок навколишніх і викликає відповідну реакцію у формі відхиленої поведінки.

Розглядаючи відхильну поведінку, не можна обійти питання про соціальну спадковість. Вона не має нічого спільного з біологічним поясненням Ч. Ломброзо. На його думку, є зв'язок між кримінальною поведінкою і певними фізичними рисами людини. Соціальна спадковість не обмежується рамками біологічних процесів, а поширюється на багато інших, у тому числі і на соціальні. Із соціальної спадковістю пов'язано відтворення як позитивних, так і негативних сторін способу життя людей.

Негативні явища свідчать про наявність історичних передумов, об'єктивних і суб'єктивних умов, про суперечливість суспільного розвитку, у якому тісно переплелися як труднощі становлення й розвитку, так і деформація економічних, соціальних, політичних і духовних процесів.

Механізм соціального спадкування не позбавлений протиріч. Одне з них полягає в тому, що предметом спадкоємності стає не тільки нормальний, але й порочний життєвий досвід, який за допомогою соціальної інформації передається від покоління до покоління.

Треба зазначити, що при взаємодії індивіда і соціального середовища, встановлення причинної залежності, яка включає в себе динамічну поведінку в залежності від тих або інших умов її реалізації, психологи виділяють три функціональних критерії: внутрішній, зовнішній і системний. Саме на них представники різних концептуальних орієнтацій зосереджують свою увагу та виходять із розуміння адаптаційних і соціальних зв'язків між індивідом і середовищем

Відхильна поведінка пов'язана з неадекватним відображенням у свідомості частини людей процесу розвитку та функціонування

суспільних відносин. Можна виділити два види такої невідповідності: по-перше, погляди й настрої, що склалися на попередньому етапі суспільного розвитку, нерідко вступають в протиріччя з новими умовами. По-друге, в ході практичної діяльності виникають або поживаються уявлення, які однобічно трактують зміст і спрямованість перетворень.

Поведінка особистості, яка відхиляється від норми, широко розглядається серед явищ, що лежать між нормою і патологією, таких, як акцентуації характеру, ситуативні реакції, порушення розвитку, передхвороба. Перераховані форми характеризуються складністю, поєднаним характером проблем і невизначеністю діагностичних ознак. Наприклад, акцентуації характеру – це крайні варіанти його норми, при яких окремі риси надмірно посилені, від чого виявляється вибіркова вразливість стосовно певного роду психогенних впливів при хорошій і навіть підвищеній стійкості до інших. Відомо, що акцентуації в ряді випадків поєднуються з відхильною поведінкою, такою, як протиправні дії, суїцидальна поведінка, вживання наркотиків. У той же час поведінка багатьох людей з акцентуєваним характером не є відхильною. На думку К. Леонгарда, у розвинених країнах приблизно 50 % населення належить до акцентуєваних особистостей. При цьому більша частина з них проявляє нормальну поведінку і навіть має особливі заслуги перед суспільством.

З точки зору соціально-нормативного критерію провідним показником нормальності поведінки є рівень соціальної адаптації особистості. При цьому нормальна, успішна адаптація характеризується оптимальною рівновагою між цінностями, особливостями індивіда і правилами, вимогами соціального середовища довкола нього. Отже, однаково проблемними є як виражене ігнорування соціальних вимог, так і нівелювання індивідуальності, наприклад у формі конформізму – повного підпорядкування інтересів особистості тиску середовища. Відповідно, дезадаптація – це стан зниженої здатності (небажання, невміння) приймати і виконувати вимоги середовища як особистісно значущі, а також реалізовувати свою індивідуальність у конкретних соціальних умовах.

Можна виділити соціальні та індивідуальні прояви дезадаптації. Соціальними проявами дезадаптації є:

- знижена здатність до навчання, нездатність заробляти своєю працею;
- хронічна або виражена неуспішність в життєво важливих сферах (сім'ї, роботі, міжособистісних стосунках, сексі, здоров'ї);

- конфлікти з законом;
- ізоляція.

У спеціальній літературі термін «відхильна поведінка» нерідко замінюється синонімом – девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення). Далі ми будемо використовувати обидва терміни – «відхильна», «девіантна» – як взаємозамінні, віддаючи перевагу першому як більш зрозумілому і звичному.

Очевидна складність визначення досліджуваного поняття зумовлена насамперед його міждисциплінарним характером. На сьогодні термін використовується у двох основних значеннях. У значенні «вчинок, дії людини, які відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам» девіантна поведінка постає предметом психології, педагогіки і психіатрії. У значенні «соціальне явище, що виражається у відносно масових і стійких формах людської діяльності, які відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам і очікуванням» воно є предметом соціології, права, соціальної психології. Ми розглядаємо відхильну поведінку з точки зору психології, переважно в першому аспекті – як прояв індивідуальної активності.

Останній, індивідуально-психологічний, критерій відображає зростаючу цінність кожної особистості, її індивідуальності. Відповідно до цього критерію, сучасні вимоги до людини не обмежуються її здатністю виконувати соціальні приписи, але припускають також самопізнання і самобуття особистості. У зв'язку з цим основними якостями особистості в нашу епоху можна назвати: її внутрішню позицію відносно зовнішнього світу і себе, здатність приймати рішення і робити вибір, а також особисту відповідальність за власну поведінку. Самовизначення в соціальному просторі і самореалізація особистісного потенціалу в ньому визнаються провідними завданнями індивідуального розвитку.

У процесі соціалізації виникають індивідуальні прояви дезадаптації особистості, які можна спостерігати:

- негативна внутрішня установка відносно соціальних вимог (незгода з ними, нерозуміння, протест, опозиція);
- завищені претензії до оточуючих при прагненні самому уникати відповідальності, егоцентризм;
- хронічний емоційний дискомфорт;
- неефективність саморегуляції;
- конфліктність і слабка розвиненість комунікативних умінь;
- когнітивні спотворення реальності.

Людина може переживати різні почуття – від легкої тривоги і невпевненості в собі до нестерпних афектів безпорадності, страху, відчаю. При цьому можливі розбіжності між реальним соціальним статусом особистості і його індивідуальним усвідомленням.

Визначення поняття

Вивчаючи причини самогубства, французький соціолог Еміль Дюркгайм ввів поняття девіації у соціологічну систему знання. Цим поняттям автор охоплював такі прояви поведінки як правопорушення, наркоманія, проституція, алкоголізм тощо. У суспільстві завжди є люди з девіантною поведінкою – поведінкою, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

Відхильна поведінка займає свою власну нішу в ряду психічних феноменів. Вона існує поряд з такими явищами, як психічні захворювання, патологічні стани, неврози, психосоматичні розлади тощо. Ці феномени розглядаються з точки зору медичної норми на осі «здоров'я – передхвороба – хвороба». Відхильну поведінку особистості, на наш погляд, безглуздо розглядати з точки зору психопатології. Відхильна поведінка висловлює соціально-психологічний статус особистості на осі «соціалізація – дезадаптація – ізоляція».

Визначення поняття передбачає виділення істотних ознак явища. О. Змановська виділила ті специфічні особливості відхильної поведінки особистості, які допомагають відрізнити її від інших феноменів, а також за необхідності констатувати її наявність і динаміку у конкретної людини.

1. Відхильна поведінка особистості – це поведінка, яка не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам. Інакше кажучи, це дії, які не відповідають наявним законам, правилам, традиціям і соціальним установкам. Визначаючи девіантну поведінку як поведінку, що відхиляється від норм, слід пам'ятати, що соціальні норми змінюються. Це, в свою чергу, надає відхильній поведінці історично минушого характеру. Як приклад можна навести різне, залежно від епохи і країни, ставлення до куріння. Отже, девіантна поведінка – це порушення не будь-яких, а лише найбільш важливих для конкретного суспільства в конкретний час соціальних норм.

2. Девіантна поведінка і особистість, що його проявляє, викликають негативну оцінку з боку інших людей. Негативна оцінка може мати форму громадського осуду або соціальних санкцій, у тому числі кримінального покарання. Перш за все санкції виконують функцію запобігання небажаній поведінці. Але, з іншого боку, вони можуть

призводити до такого негативного явища, як стигматизація особистості – навішування на неї ярлика. Наприклад, добре відомі труднощі реадaptaції людини, яка відбула термін покарання і повернулася в «нормальне» життя.

Спроби людини почати нове життя часто руйнуються через недовіру і відторгнення людей довкола. Поступово ярлик девіанта (наркоман, злочинець, самогубця тощо) формує девіантну ідентичність (самовідчуття). Таким чином, погана репутація посилює небезпечну ізоляцію, перешкоджає позитивним змінам і спричиняє рецидиви девіантної поведінки.

3. Особливістю відхильної поведінки є те, що вона завдає реальної шкоди самій особистості або людям довкола. Це може бути дестабілізація наявного порядку, заподіяння моральної та матеріальної шкоди, фізичне насильство і заподіяння болю, погіршення здоров'я. У крайніх своїх проявах девіантна поведінка становить безпосередню загрозу для життя, наприклад суїцидальна поведінка, насильницькі злочини, вживання «важких» наркотиків. Психологічним маркером збитку є страждання, що переживається самою людиною або людьми довкола.

Ця ознака означає, що відхильна поведінка є руйнівною: залежно від форми – деструктивною або автодеструктивною. Можуть не задовольняють цій ознаці і не є відхильною поведінкою такі близькі соціальні явища, як радикалізм, креативність і маргінальність. Незважаючи на те, що вони також відхиляються від загальноприйнятих норм, викликаючи роздратування консервативно налаштованої частини населення, ці феномени швидше корисні для суспільства, ніж небезпечні. Наразі радикально налаштовані особи націлені на корінні перетворення в суспільстві, що стимулює прогресивні зміни в ньому. Креативи, відрізняючись нестандартністю, постають дослідниками і засновниками нових перетворень. Маргінали протиставляють себе більшості, розширюючи межі соціальних норм. Перераховані феномени можуть поєднуватися. Наприклад, поведінка підлітків нерідко відображає всі три тенденції. Підліток, що експериментує з пірсингом, татуюванням або радикально змінює колір волосся, не може бути однозначно зарахований до групи девіантів. Але підліток, який вживає героїн, демонструє явно відхильну поведінку з високим ризиком для життя. Таким чином, відхильна поведінка є деструктивною за своєю суттю.

4. Девіантну поведінку переважно можна охарактеризувати як таку, що стійко повторюється (є багаторазовою або тривалою). Наразі якщо дитина семи років один раз узяла без дозволу невелику суму грошей у батьків на солодощі, без подальших ексцесів, визначення такої поведінки

як відхильної буде недостатньо коректним.

Навпаки, систематична усвідомлена крадіжка грошей підлітком буде однією з форм відхильної поведінки. Інший поширений приклад: епізодичне вживання спиртних напоїв в низці випадків визнається цілком допустимим або навіть корисним.

Але це правило має винятки. Наприклад, навіть одноразова суїцидальна спроба являє серйозну небезпеку і може розцінюватися як відхильна поведінка особистості.

5. Для того щоб поведінку можна було кваліфікувати як відхильну, вона повинна узгоджуватися із загальною спрямованістю особистості. Зокрема, поведінка не має бути наслідком нестандартної ситуації (наприклад, поведінка в аспекті посттравматичного синдрому), наслідком кризової ситуації (наприклад, реакція горя в разі смерті близької людини протягом перших місяців) або наслідком самооборони (наприклад, за наявності реальної загрози для життя).

6. Особливістю відхильної поведінки є те, що вона розглядається в межах медичної норми. Вона не повинна ототожнюватися зі психічними захворюваннями або патологічними станами, хоча і може поєднуватися з останніми. У разі психічного розладу має місце патологічна поведінка психічно хворої людини. Патологічна поведінка відхиляється від медичних норм, вимагає першорядного медичного втручання і вивчається психіатрією як, наприклад, девіантна поведінка психічно хворих. Патологічна поведінка має на увазі, що під впливом хворобливого стану здатність особистості усвідомлювати і контролювати свої дії суттєво знижується.

У той же час за певних умов відхильна поведінка може переходити в патологічну. Наприклад, залежна поведінка може перерости в системне захворювання – алкоголізм, наркоманію. Таким чином, особистість з відхильною поведінкою може посідати будь-яке місце на психопатологічній осі «здоров'я – передхвороба – хвороба».

7. Особливістю відхильної поведінки є те, що вона супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації. Така поведінка зовсім не обов'язково призводить до хвороби або смерті, але закономірно спричиняє або посилює стан соціальної дезадаптації. Стан дезадаптації, своєю чергою, може бути самостійною причиною відхильної поведінки особистості.

8. Як останню ознаку відхильної поведінки можна відзначити її виражену індивідуальну і віково-статеву своєрідність. Відхильна поведінка насамперед відображає зовнішнє буття особистості в соціумі. Вона може бути надзвичайно різноманітною «зсередини». Одні і ті ж

види девіантної поведінки по-різному проявляються у різних людей в різному віці.

Індивідуальні відмінності людей зачіпають мотиви поведінки, форми прояву, динаміку, частоту і ступінь вираженості. Наприклад, форма девіації і ступінь її вираженості є найбільш очевидними характеристиками відхильної поведінки особистості. Вони можуть варіювати від цілком нешкідливих проявів до тотального порушення життєдіяльності особистості.

Інша важлива індивідуальна особливість стосується того, як людина переживає відхильну поведінку: як небажану, чужу для себе; як таку, що тимчасово задовольняє, або як звичайну і привабливу. Ставлення особистості до відхильної поведінки (особистісна позиція) багато в чому визначає її долю.

Відтак, науковиця О. Змановська дає таке визначення відхильної (девіантної) поведінки: «це стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, заподіює реальний збиток суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією».

Це визначення носить скоріше дескриптивний (описовий) характер і перш за все орієнтоване на практичну роботу з людьми, які мають відхильну поведінку. Це визначення може допомогти в реалізації таких професійних цілей, як діагностика відхилень у поведінці в конкретному випадку, планування професійного впливу, оцінка динаміки поведінки особистості та ефективності роботи з нею. Крім того, воно дозволяє диференціювати девіантну поведінку від інших поведінкових феноменів.

Розглядаючи девіантну поведінку, ми змушені вживати слова, що викликають явно негативні асоціації: девіант, адикт, асоціальна і антисоціальна поведінка тощо. Разом з тим у роботі з конкретною особистістю ми повинні свідомо уникати використання термінів з нищівним відтінком, а також навішування ярликів. Слід пам'ятати, що, по-перше, поведінкові проблеми надзвичайно широко поширені. По-друге, межі відхильної поведінки часто досить важко визначити. Зміни в суспільстві призводять до зміни норм, а отже, і видів поведінкових девіацій. Але самі норми й відхилення від них є невід'ємною частиною будь-якої соціальної системи. Отже, на соціальному рівні відхильна поведінка – це тільки одна з можливих форм взаємовідносин між суспільством і особистістю. «Викорінення» відхильної поведінки як соціального явища навряд чи можливо. Більше того, при спеціальному розгляді можна довести, що девіації є нормальними й корисними для суспільства, оскільки стимулюють прогресивні зміни в ньому.

Контрольні питання

1. Розкрийте зміст терміну «поведінка» і перерахуйте основні характеристики поведінки людини.
2. Які критерії визначення поняття «відхильна поведінка»?
3. Розкрийте значення поняття «дезадаптація особистості».
4. У чому подібність і відмінність понять «відхильна поведінка» і «патологічна поведінка»?
5. Що таке відхильна поведінка? Які її ознаки?
6. Що з перерахованого далі, на ваш погляд, є відхильною поведінкою: куріння тютюну, вбивство, подружня зрада, вживання героїну, суїцидальна спроба, брехня, фізичне покарання дитини, гомосексуальні стосунки, надмірне захоплення серіалами, гра в карти на гроші, прогул шкільного уроку без поважної причини, озброєний грабіж, хакерство, відхід у секту, виснажливе голодування з метою корекції фігури, грубість.
7. Розкрийте зміст споріднених понять: «девіація», «відхильна поведінка», «соціальне відхилення», «асоціальна поведінка», «антисоціальна поведінка», «автодеструктивна поведінка», «дезадаптація», «десоціалізація».

Рекомендована література

1. Андрусішин, Р. М. Девіантна поведінка як форма соціального відхилення. *Правові горизонти*. 2019. Вип. 16 (29). С. 24-29.
2. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
3. Максимова Н. Ю. Основи психології девіантної поведінки. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.
4. Матвєєва Т. С., Корецькая К. С. Соціальна стратифікація, психологія девіантного поведіння: теорія і практика. № 85 (2020): *Журнал Харківського національного університета імені В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія» С. 15-21.
5. Савельєва Н.М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій. Навчальний посібник. Полтава : ПНПУ, 2016. 110 с.
6. Di Carlo E. Antecedents of Deviant Behavior: Psychological and Non-Psychological Factors and Ethical Justifications. *Employ Respons Rights J.* 2022; 34(2): 169–191.
7. Fanti, K. A., Phylactou, E., & Georgiou, G. (2021). Who is the

hooligan? The role of psychopathic traits. *Deviant Behavior*, 42(4), 492-502.

8. Grandey A. A., Kern J. H., Frone M. R. Verbal abuse from outsiders versus insiders: comparing frequency, impact on emotional exhaustion, and the role of emotional labor. *Journal of occupational health psychology*. 2007. Т. 12. №. 1. С. 63-79.

9. Kaptein M, Van Helvoort M. A model of neutralization techniques. *Deviant Behavior*. 2019;40(10):1260–1285.

10. Hundert E. J. History, Psychology, and the Study of Deviant Behavior. *The Journal of Interdisciplinary History*. Vol. 2, No. 4. *Psychoanalysis and History* (Spring, 1972), pp. 453-472.

11. Kofi Nyarko B., (2022) Examining the Influences of Psychosocial Factors on Delinquent Behav-iours in the Agona West *Municipality International Journal of Multidisciplina*. Vol. 3, Iss: 10, pp 1933-1942.

12. Pinto, R., Correia, L., & Maia, Â. C. (2014). Assessing the reliability of retrospective reports of adverse childhood experiences among adolescents with documented childhood maltreatment. *Journal of Family Violence*, 29, 431-438.

13. Sezer O, Gino F, Bazerman MH. Ethical blind spots: Explaining unintentional unethical behavior. *Current Opinion in Psychology*. 2015; 6: 77–81.

14. Song, Y. H., Skarlicki, D. P., Shao, R., & Park, J. (2021). Reducing Customer-Directed Deviant Behavior: The Roles of Psychological Detachment and Supervisory Unfairness. *Journal of Management*, 47(8), 2008-2036.

Додаткова

Змановская Е. В. (2004) Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. М.: Издательский центр «Академия». 288 с.

1.3. Класифікація девіантної поведінки

Виходячи з різних критеріїв, науковці пропонують класифікації, що дають більш широку картину розуміння сутності девіантної поведінки. Теоретико-методологічні засади цієї проблеми сформульовано в працях багатьох науковців різних галузей науки.

Класифікація девіантної поведінки досить різнопланова. Залежно від критеріїв, її поділяють на позитивні і негативні відхилення, виділяють докриміногенний і криміногенний рівні. Зустрічаються більш складні класифікації. За соціально-психологічними ознаками поведінки: антидисциплінарна, асоціальна, протиправна, аутоагресивна; за клініко-психопатологічними ознаками поведінки: патологічні девіації, непатологічні девіації; за особистісно-динамічними ознаками поведінки: «реакції», «розвитки», «стани».

Представник теорії структурного функціоналізму американський соціолог Р. Мертон розробив класифікацію девіантної поведінки, основною причиною якої він вважав розрив між цілями суспільства та соціально прийнятними засобами досягнення цих цілей. Більшість членів суспільства визнають пануючі в ньому норми й цінності, прагнуть реалізувати їх легальними засобами, що схвалюються суспільством.

За Р. Мертоном основні види девіантної поведінки такі:

- Конформізм – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;
- Інноваційна – людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо);
- Ритуалізм – людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих «правил гри», діє відповідно до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей;
- Ескейпізм (ретритизм) – відхід, втеча людини від соціальної дійсності, людиною не визнаються ані цілі, ані засоби їх досягнення (анархія, агреія, бродяжництво та ін.);
- Бунт, заколот – відкидаючи суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм, протести тощо).

Необхідно розрізняти позитивну і негативну девіацію.

Загострення проявів девіантної поведінки відбувається у періоди, коли суспільні відносини зазнають суттєвих трансформацій, у кризові моменти розвитку суспільства. Найбільш небезпечною формою

негативної девіації є злочинність, вона є виявом гострого протистояння між суспільними та індивідуальними інтересами.

У юридичній діяльності під девіантною поведінкою переважно розуміють певні відхилення від норм соціальної життєдіяльності. Делінквентна поведінка включає все, що суперечить прийнятим на даний час правовим нормам і заборонено під загрозою покарання. Провідним критерієм правової оцінки дій індивіда є міра їхньої суспільної небезпеки. За характером і ступенем суспільної небезпеки діянь їх поділяють на кримінальні проступки та правопорушення, адміністративні та цивільно-правові делікти, дисциплінарні проступки (Кримінальний кодекс України).

Кримінальні правопорушення, у свою чергу, залежно від ступеня суспільної небезпеки поділяються на такі категорії: невеликої тяжкості – з покаранням до двох років; середньої тяжкості – з покаранням до п'яти років; тяжкі злочини – до десяти років позбавлення волі; особливо тяжкі – понад десять років позбавлення волі або з більш суворим покаранням.

За характером дій правопорушення також поділяються на: правопорушення проти особистості, правопорушення у сфері економіки, правопорушення проти державної влади, правопорушення проти військової служби, проти миру й безпеки людства. Таким чином, Кримінальний і Цивільний кодекси України є класифікаціями різних форм делінквентної поведінки з правової точки зору. Але час породжує все нові форми правових відхилень, що у свою чергу викликає необхідність внесення постійних змін у законодавство.

У рамках психологічного підходу використовуються різні типології відхильної поведінки. Більшість авторів, наприклад Ю. Клейберг, виокремлюють три основні групи поведінкових девіацій: негативні (наприклад, алкоголізм, злочинність), позитивні (наприклад, соціальна творчість) і соціально нейтральні (наприклад, бродяжництво, жебрацтво).

Один із варіантів систематизації видів відхильної поведінки особистості належить Ц. Короленку і Т. Донських. Автори поділяють усі поведінкові девіації на дві великі групи: нестандартна і деструктивна поведінка. Нестандартна поведінка може мати форму нового оригінального мислення, нових продуктивних ідей, а також дій, що виходять за рамки соціальних стереотипів поведінки. Така форма передбачає пошукову активність, хоча й виходить за рамки прийнятих норм у конкретних історичних умовах, але відіграє позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства. Прикладом нестандартної поведінки може бути діяльність новаторів, революціонерів,

опозиціонерів, першовідкривачів у якій-небудь сфері знання.

Деструктивна поведінка вибудовується відповідно до її цілей. В одному випадку – це цілі, спрямовані на порушення соціальних норм, і відповідно спостерігається зовнішньодеструктивна поведінка особистості. В іншому випадку – внутрішньоособистісні цілі, спрямовані на дезінтеграцію самої особистості, її регрес, і, відповідно, призводить до внутрішньодеструктивної поведінки.

Зовнішньо деструктивну поведінку автори поділяють на адиктивну й антисоціальну. Адиктивна поведінка передбачає використання певних речовин або специфічної активності з метою втечі від реальності й отримання бажаних емоцій. Антисоціальна поведінка полягає в діях, що порушують наявні закони і права інших людей у формі протиправної, асоціальної, аморальної поведінки.

У групі внутрішньодеструктивної поведінки Ц. Короленко і Т. Донських виокремлюють: суїцидну, конформістську, нарцисичну, фанатичну й аутистичну поведінку. Суїцидна поведінка характеризується підвищеним ризиком самогубства. Конформістська – поведінка, позбавлена індивідуальності, орієнтована виключно на зовнішні авторитети. Нарцисична – керується почуттям власної грандіозності. Фанатична – постає у формі сліпої прихильності до якої-небудь ідеї, поглядів. Аутистична – проявляється у вигляді безпосередньої відгородженості від людей і навколишньої дійсності, заглибленості у світ власних фантазій.

Усі перераховані форми деструктивної поведінки відповідають, на думку вчених, таким критеріям девіантності, як погіршення якості життя, зниження критичності до своєї поведінки, когнітивні спотворення (сприймання й розуміння того, що відбувається), зниження самооцінки та емоційні порушення. Нарешті, вони з великою ймовірністю призводять до стану соціальної дезадаптації особистості аж до повної її ізоляції.

У психологічній літературі можна зустріти також інші підходи до класифікації видів відхильної поведінки особистості.

Надалі ми будемо дотримуватися класифікації поведінкових відхилень, заснованої на таких показниках, як вид порушеної норми й негативні наслідки за результатами такого порушення.

Відповідно до перерахованих критеріїв виділимо три основні групи відхильної поведінки: антисоціальна (протиправна) поведінка, асоціальна (аморальна) поведінка, аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка.

Антисоціальна (протиправна) поведінка – це поведінка, що

суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку й добробуту людей довкола. Вона включає будь-які дії або бездіяльність, заборонені законодавством.

У дорослих людей (старших 18 років) протиправна (делінквентна) поведінка проявляється переважно у формі правопорушень, що тягнуть за собою кримінальну або цивільну відповідальність і відповідне покарання. У підлітків (від 13 років) переважають такі види делінквентної поведінки: хуліганство, крадіжки, грабежі, вандалізм, фізичне насильство, торгівля наркотиками. У дитячому віці (від 5 до 12 років) найбільш поширені такі форми, як насильство стосовно молодших дітей або однолітків (булінг), жорстоке поводження з тваринами, крадіжки, дрібне хуліганство, руйнування майна, підпали.

Асоціальна поведінка – це поведінка, що ухиляється від дотримання морально-етичних норм, безпосередньо загрожує благополуччю міжособистісних стосунків. Вона може проявлятися як агресивна поведінка, сексуальні девіації (випадкові статеві зв'язки, проституція, розбещення тощо), втягненість в азартні ігри на гроші, бродяжництво, утриманство.

У підлітковому віці найбільш поширені втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули або відмова від навчання, брехня, агресивна поведінка, проміскуїтет (випадкові статеві зв'язки), графіті (настінні малюнки і написи непристойного характеру), субкультуральні девіації (ненормативна лексика, шрамування, татуювання), вимагання грошей тощо.

Межі асоціальної поведінки особливо мінливі, оскільки вона більше за інші поведінкові девіації знаходиться під впливом культури й часу. Причини делінквентної поведінки розглянуті у багатьох наукових дослідженнях.

Для того щоб оцінити девіантну поведінку людини, необхідно проаналізувати її взаємодію з реальністю, оскільки головний принцип (адаптивність) виходить із пристосування до чогось чи когось, тобто реального оточення.

В психології виділяють основні способи взаємодії індивіда з реальністю:

1. Пристосування – обирає гармонійна людина (гармонійна людина може обирати і спосіб утечі від реальності, коли реальність може бути негармонійною, наприклад: добровільне пристосування до умов авторитарного режиму, поділ його цінностей і вибір відповідної поведінки не можуть розглядатись як гармонійні).

2. Боротьба (протидія) – індивід активно намагається руйнувати

ненависну йому дійсність, змінювати її відповідно до власних установок і цінностей. Людина переконана, що всі проблеми, з якими вона стикається, зумовлені факторами дійсності, і єдиним способом досягнення своїх цілей є боротьба з дійсністю, спроба переробити реальність під себе чи максимально витягти вигоду з поведінки, що порушує норми суспільства.

Тому, відповідно, з боку суспільства також виникає протидія, засудження чи спроба змінити індивіда, підлаштувати його під вимоги реальності.

3. Хворобливе протистояння – зумовлене ознаками психічної патології і психопатологічними розладами (зокрема, невротичними), при яких навколишній світ сприймається ворожим у зв'язку із суб'єктивним викривленням його сприймання й розуміння. Симптоми психічного захворювання порушують можливість адекватно оцінювати мотиви вчинків оточення, і внаслідок цього ефективна взаємодія з людьми довкола стає ускладненою. Якщо при протистоянні реальності здорова людина усвідомлено обирає шлях боротьби з дійсністю, то при хворобливому протистоянні у психічно хворої людини такий спосіб є єдиним і вимушеним.

4. Втеча від реальності – її свідомо чи несвідомо обирають люди, які розцінюють реальність негативно й опозиційно, вважаючи себе нездатними адаптуватися до неї. Вони можуть також орієнтуватись на небажання пристосуватись до дійсності, «яка не заслуговує того, щоб до неї пристосовувались» через недосконалість, консерватизм, одноманітність, пригнічення екзистенційних цінностей чи відверто антигуманну діяльність.

5. Ігнорування – проявляється в автономізації життя й діяльності людини, коли вона не бере до уваги вимог і норм реальності, існуючи у власному вузькопрофесійному світі. При цьому не відбувається ні зіткнення, ні протидії, ні втечі від реальності. Кожен існує ніби сам по собі. Такий варіант взаємодії з реальністю – рідкість, трапляється лише у невеликій кількості підвищено обдарованих, талановитих людей з гіперздібностями у якійсь одній сфері.

Щоб оцінити типи девіантної поведінки, треба знати, від яких саме норм суспільства вони можуть відхилитись. Норма – це явище групової свідомості у вигляді уявлень, що поділяються групою, і найбільш частих суджень членів групи про вимоги до поведінки з урахуванням їх соціальних ролей, які створюють оптимальні умови буття, з якими ці норми взаємодіють і, відображаючи, формують його.

Залежно від способів взаємодії з реальністю і порушення тих чи

інших норм суспільства девіантну поведінку можна поділити на п'ять типів.

1. Делінквентна (протиправна) – поведінка, яка у крайніх своїх проявах є діями, що тягнуть за собою кримінальне покарання. Така форма поведінки полягає у протизаконних діях, які караються відповідно до Кримінального кодексу України.

2. Адиктивна поведінка – одна з форм девіантної поведінки з формуванням прагнення до втечі від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану через уживання деяких речовин чи постійну фіксацію уваги на певних видах діяльності, що спрямована на розвиток і підтримання інтенсивних емоцій.

Подібна форма поведінки характерна для людей з низькою емоційною стійкістю і обумовлена прагненням якомога швидше і простіше досягти психофізіологічного комфорту за допомогою втечі від реального життя, яке досягається вживанням алкоголю, наркотиків та інших психотропних речовин. Повторні вживання призводять до виникнення адиктивності (залежності) особистості, що призводить до специфічного способу життя, руйнують здоров'я і психіку людини, сприяють духовному спустошенню, зникненню головних людських потреб, справжніх людських емоцій.

У реальному житті найбільш поширеними є такі об'єкти залежності: 1) психоактивні речовини (легальні і нелегальні); 2) алкоголь; 3) їжа; 4) ігри; 5) секс; 6) інтернет (віртуальне життя) 7) релігія та релігійні культури.

Відповідно до перелічених об'єктів виділяють такі форми залежної поведінки:

- хімічна залежність (куріння, токсикоманія, наркозалежність, алкогольна залежність, залежність від ліків);
- харчова залежність (порушення харчової поведінки);
- гемблінг – ігрова залежність;
- сексуальні адикції;
- комп'ютерна залежність (занурення у віртуальне життя);
- релігійна залежність (у випадку деструктивної або аутодеструктивної поведінки).

Сучасні дослідники до залежної поведінки відносять емоційну залежність або співзалежність, яка розглядається як залежність від людей та явищ зовнішнього оточення, яка супроводжується такою мірою неуваги до себе, що майже не залишає можливості для самоідентифікації. Деякі вчені більше наголошують на порушеннях особистості, на труднощах адаптації, на формуванні особливого типу міжособистісних

стосунків. Згідно з цією позицією, співзалежність – це емоційний, психологічний, поведінковий стан, який розвивається в результаті довготривалого впливу стресу, використання правил, які забороняють відкрито висловлювати свої почуття і обговорювати особисті й міжособистісні проблеми.

3. Патохарактерологічний тип девіантної поведінки – поведінка, зумовлена патологічними змінами характеру: психопатіями, явно вираженими акцентуаціями характеру, невротичним розвитком особистості.

4. Психопатологічний тип девіантної поведінки – ґрунтується на психопатологічних симптомах чи синдромах, що є проявами тих чи інших психічних захворювань. Як правило, мотиви поведінки психічно хворого залишаються незрозумілими доти, поки не будуть виявлені основні ознаки психічних розладів.

Різновидом патохарактерологічного та психопатологічного типу девіантної поведінки є саморуйнівна (аутодеструктивна) поведінка – система вчинків людини, яка гальмує розвиток і особистісне зростання, порушує гармонійну взаємодію з реальністю, активізує деструктивні процеси особистості. У такому випадку агресія спрямовується на себе, дійсність розглядається як щось опозиційне, що не дає можливості повноцінно жити і задовольняти наявні потреби. Аутодеструктивна поведінка може проявлятися у вигляді суїцидальної та парасуїцидальної поведінки, наркотизації й алкоголізації, інших видів девіацій.

5. Девіації, зумовлені гіперздібностями людини – людина, здібності якої значно перевищують середньостатистичні, розглядається як така, що виходить за рамки нормальної (це прояв обдарованості, таланту, геніальності у якійсь одній зі сфер діяльності людини).

Відхилення в бік обдарованості в одній сфері часто супроводжується девіаціями у повсякденному житті. Така людина часто виявляється непридатною до «побутового, приземленого» життя. Вона нездатна правильно розуміти й оцінювати вчинки та поведінку інших людей, виявляється наївною, залежною і неготовою до труднощів повсякденного життя. Частіше за все особи з гіперздібностями ігнорують реальність, створюючи прийнятні для себе умови життя і праці.

У чому полягають причини формування девіантної поведінки – питання, яке намагалися вирішити вчені не одне століття. Відомо точно, що в основі формування девіантної поведінки лежить взаємодія біологічних чинників та факторів навколишнього середовища.

Біологічні фактори ризику: генетичний ризик (при цьому не доведено, що існує пряма залежність передачі девіантної поведінки через

ген, мається на увазі передача конституційно-типологічних та характерологічних рис), гормональні фактори (наприклад, андрогени статевих залоз хлопчиків-підлітків пов'язані з агресивною поведінкою), нейрохімічні чинники, нейрофізіологічна реактивність.

Соціальні стресові фактори: сімейні фактори (психічні захворювання батьків, алкоголізм, наркоманія; стійкі та важкі проблеми у стосунках між батьками, а також жорстокість та занедбаність; імпульсивно-агресивний стиль поведінки в родині), вплив малої референтної групи, особливо з асоціальними формами поведінки, економічні негаразди, проблема зайнятості тощо.

Агресія – одна з форм девіантної поведінки, спрямована на завдання шкоди оточуючим. Може виявлятися у прямій формі (людина виказує погрози або виявляє агресію в дії) та непрямій (негативне ставлення до іншої людини через вигадкування пліток, неприємних жартів, відмова від спілкування тощо). Аутоагресія завжди спрямована на себе (фізична і вербальна).

Аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка – це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм і загрожує цілісності й розвитку самої особистості. Саморуйнівна поведінка в сучасному світі реалізується в таких основних формах: суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами), фанатична поведінка (наприклад, втягненість у деструктивно-релігійний культ), аутична поведінка, віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність з вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту, істотне перевищення швидкості при їзді на автомобілі тощо).

Специфікою аутодеструктивної поведінки у підлітковому віці є її опосередкованість груповими цінностями. Група, до якої включений підліток, може породжувати такі форми аутодеструкції: наркозалежну поведінку, самопорізи, комп'ютерну залежність, харчові адикції, рідше – суїцидальну поведінку. У дитячому віці мають місце тютюнопаління і токсикоманія, але в цілому для цього вікового періоду аутодеструкція не є характерною.

Різні види відхильної поведінки особистості розташовуються на єдиній осі «деструктивна поведінка», з двома протилежними напрямками – на себе або на інших.

За спрямованістю і ступенем вираженості деструктивності можна уявити таку шкалу відхилень у поведінці:

- антисоціальна (активно-деструктивна);
- просоціальна (відносно-деструктивна, адаптована до норм

антисоціальної групи);

- асоціальна (пасивно-деструктивна);
- саморуйнівна (пасивно-аутодеструктивна);
- суїцидальна (активно-аутодеструктивна).

Серед розповсюджених проявів девіантної поведінки зустрічаються аномалії сексуальної поведінки (девіації і перверзії). Сексуальні девіації (відхилення) – це будь-яке кількісне або якісне відхилення від сексуальної норми. При цьому діагностичні критерії відхилень у сексуальній поведінці людини дуже складні та суперечливі. Сексуальні перверзії або парафілії – це сексуальні відхилення, які не відповідають критеріям сексуальної норми, спотворюють її за морально-етичними нормами і законами суспільства та кваліфікуються як правопорушення або злочини. Розрізняють явні девіації та приховані (Мартинюк, 2008).

Гіперсексуальність – це одна з базових характеристик, які сприяють формуванню різних сексуальних девіацій та перверзій. Вона характеризується значним підвищенням цінності сексуального життя для людини і витісненням інших цінностей. При цьому гіперсексуальність стає не стільки засобом для досягнення задоволення, а й самоціллю. При девіантній гіперсексуальності людина використовує статевий контакт не для отримання взаємного сексуального задоволення, а швидше, для себе – здійснюється сексуальний контакт без урахування згоди партнера – за кількістю, тривалістю, часом, місцем та формою реалізації. При цьому можуть використовуватись засоби сексуального контакту з приниженням партнера, залякуванням його тощо.

Асексуальна поведінка – людина знижує значущість і цінність сексуального життя або відкидає її сутність повністю і виключає із свого життя дії, спрямовані на сексуальні контакти. Асексуальність – біологічна (імпотенція, хромосомні розлади) та психологічна (імпотенція), або при шизоїдній та астеничній акцентуаціях.

Вибір сексуального партнера в нормі здійснюється з урахуванням вікового фактору. При цьому адекватною для дорослої людини є спрямованість на особу, близьку до її вікової групи. Вибір може бути зумовлений з одного боку естетичними критеріями, за яких норма оцінюється на основі моральних установок суспільства у віковій різниці партнера, з іншого боку – характеристикою зрілості. Виділяють такі основні форми сексуальних перверзій, діагностика яких ґрунтується на невідповідності вікової спрямованості потягу:

Педофілія – це спрямованість сексуального потягу та еротичного задоволення дорослої людини до дитини. Цей різновид може бути при патохарактерологічному та психопатологічному відхиленнях поведінки,

а також зустрічається при адиктивному типі – прагнення отримати яскраві, нові переживання.

Ефедофілія – потяг до підлітків. Мотив – «незайманість» підлітка, відсутність сексуального досвіду. Входять у структуру всіх видів девіантної поведінки.

Геронтофілія – це сексуальний потяг до партнера похилого віку, при цьому старече тіло відіграє роль своєрідного фетиша. Зустрічається при органічній деменції, алкоголізмі, психопатіях.

За вектором спрямованості сексуального потягу на інший об'єкт розрізняють наступні перверзії.

Зоофілія – сексуальний потяг до тварин. При цьому тварина розглядається людиною із зоофільною орієнтацією як така, що замінює сексуальний об'єкт. Найчастіше це буває при акцентуаціях шизоїдного типу, інколи астенічного, при невдалій спробі сексуального контакту гетерогенної спрямованості.

Некрофілія – сексуальний потяг, або швидше реалізація його при використанні мертвого тіла (олігофрени, алкоголіки, психопати).

Фетишизм – одна з найбільш поширених девіацій або перверзій, яка характеризується заміщенням об'єкта або суб'єкта сексуального потягу яким-небудь символом (частиною його одягу, особистим предметом, фотокарткою), який стає достатнім для здійснення сексуального збудження й оргазму. Проявляється при патохарактерологічних рисах характеру та психопатіях.

Нарцисизм (автоеротизм) – спрямованість сексуального потягу на себе, це самозакоханість, завищена самооцінка, підвищений інтерес до своєї зовнішності, своїх статевих органів, сексуальності. Нерідко в таких осіб виявляються істероїдні риси характеру.

За вектором засобу реалізації потягу розрізняють такі перверзії – садизм, мазохізм, садомазохізм. Вони дуже близькі за сексуальною девіацією, тому що мають витоки з гіперрольової поведінки (маскулінної або фемінної) і включають здобуття сексуальної насолоди з насильством і агресією, спрямованою на себе або на партнера, чи на обох.

Особливу групу сексуальних девіацій або вподобань (сексуальних орієнтацій) становлять нетрадиційна гетеросексуальна орієнтація та порушення ідентифікації із своєю статтю. До цієї групи належать:

Гомосексуалізм – сексуальна орієнтація людини, спрямована на осіб своєї статі без суттєвої зміни ідентифікації зі своєю статтю.

Трансвестизм подвійної ролі – носіння одягу протилежної статі з метою отримання сексуального задоволення від тимчасового відчуття своєї належності до протилежної статі, але без бажання більш постійної

зміни статі чи хірургічної корекції.

Транссексуалізм – суттєво порушується ідентифікація із своєю статтю, людина усвідомлює себе представником іншої статі внаслідок чого вибирає відповідний спосіб та манеру поведінки, яка активно спрямована на гормональну або хірургічну зміну статі з метою зняття внутрішнього конфлікту та дискомфорту, що зумовлений невідповідністю усвідомлення своєї статевої ролі і зовнішньо нав'язаним їй стереотипом поведінки. Механізми формування різні: біологічні (хромосомні) та психологічні.

До сексуальних злочинів належать такі види сексуальних парафілій: зґвалтування, сексуальний садизм, сексуальне вбивство, інцест, інцестне зґвалтування, а також педофілія та ефедофілія, геронтофілія та інші форми перверзій.

Розглянемо також деякі комунікативні девіації (аутизація, гіперкомунікативність, конформізм, псевдологія, нарцисична поведінка тощо), які зустрічаються у спілкуванні з різними категоріями осіб. І. Мартинюк зазначає, що причинами розладів комунікативної сфери людини є порушення потреб, мотивів і засобів спілкування.

Виділяють такі основні форми комунікативних девіацій.

1. Вроджені комунікативні девіації (вади).

При розумовій відсталості зустрічається недорозвиненість потреб і засобів спілкування і характеризується недорозвиненістю всіх сфер психіки, у тому числі й комунікативної. У розумово відсталій людині недорозвиненість потреб у спілкуванні призводить до унеможливлення формування вищих мотивів спілкування, їх достатнього рівня і спрямованості.

Розлади аутистичного спектру (РАС) – спотворення або відсутність потреб і засобів спілкування. Така «девіація» була описана австрійським психологом і психіатром Каннером у 1943 р. Для аутизму характерні відсутність потреб у контакті з людьми, порушення соціальної перцепції – неприйняття себе як особистості, пізня реалізація комунікативної функції мовлення, недорозвиненість емоцій, та ін..

Налагоджувати контакт з такою дитиною слід, не нав'язуючи їй свого спілкування: не дивитись на неї, не торкатись, краще відгородитись папером, дощечкою, контактувати через дзеркало. Такі діти краще себе почувають в «обмеженому» стінами просторі. Корекція цього виду комунікативної девіації довготривала, індивідуальна і дуже складна, має свої особливі методи і техніки.

2. Набуті комунікативні девіації.

Часткове психогенно зумовлене порушення засобів спілкування, а

саме, реалізації мовлення – емоціогенний аутизм (мовчання). Внаслідок стресової ситуації або під впливом несприятливої та значущої для людини ситуації порушується здатність висловлювати свої думки – невротичний «злам» комунікативної функції мовлення. Людина, частіше дитина, не може говорити у тій ситуації, яка спричинює стрес. При цьому емоціогенний аутизм може бути вибіркоким до значущої ситуації або тотальним, загальним і проявляється у будь-якій ситуації.

Парааутистична реакція – проявляється в тому, що людина під впливом психотравмуючої ситуації або штучного обмеження контактів втрачає потреби у спілкуванні через спотворення мотивів комунікацій. При цьому вторинно блокуються засоби спілкування – мовлення, міміка, рухи. Реакція пасивного протесту теж призводить до обмеження комунікацій. При депресивному стані в основі загальмування потреби у спілкуванні лежить розлад емоцій – депресія.

Також зустрічається аморальна поведінка. Аморальною називають поведінку, що проявляється у вигляді дій та діяльності, результати яких об'єктивно суперечать моральним нормам незалежно від оцінки їх особистістю, яка їх чинить;

Виділення окремих видів відхильної поведінки та їх систематизація за схожими ознаками є умовними, хоча й виправданими з метою наукового аналізу. У реальному житті окремі форми нерідко поєднуються або перетинаються, а кожен конкретний випадок відхильної поведінки виявляється індивідуально забарвленим і неповторним.

Зіставивши класифікації поведінкових девіацій, О. Змановська узагальнила відмінні риси різних поведінкових феноменів. Авторка пропонує такі варіанти основних видів соціальної поведінки:

1. Нормативна поведінка («стандартна») – відповідає соціальним нормам, характерна для більшості людей, викликає схвалення оточення і призводить до нормальної адаптації. У цілому вона є адекватною ситуації, продуктивною, хоча може бути позбавленою індивідуальності.

– Маргінальна (межова) поведінка – знаходиться на крайній межі соціальних норм, розмиває і розширює межі норм, викликає напруження у людей довкола.

– Нестандартна («ненормативна») поведінка – виходить за рамки прийнятих у конкретному суспільстві в конкретний час норм, властива меншій кількості людей. Виявляється в двох основних формах:

– креативна (творча) поведінка – реалізує нові ідеї, є самобутньою, продуктивною, прогресивною, може призводити до зміни самих норм, у ряді випадків викликає спротив оточення;

– девіантна (відхильна) поведінка – непродуктивна, деструктивна чи аутодеструктивна, викликає несхвалення оточення й соціальну дезадаптацію.

2. Патологічна поведінка – відхиляється від медичних норм, проявляється у формі конкретних симптомів, знижує продуктивність і працездатність особистості, викликає співчуття або страх оточення. У ряді випадків патологічна поведінка є неадекватною ситуації, некритичною і супроводжується соціальною дезадаптацією.

Проаналізувавши класифікації девіантної поведінки, можемо побачити, що вони тісно взаємозв'язані між собою, переплітаючись і доповнюючи одна одну. Також можна прослідити і ланцюжок перетворення нешкідливої звички в асоціальну та злочинну поведінку.

Класифікація типів девіантної поведінки є складною проблемою, оскільки в основі девіантної поведінки лежать багаторівневі і взаємопов'язані причини. Численні спроби дослідників систематизувати поведінкові відхилення поки що не привели до створення єдиної класифікації, оскільки проблеми поведінки, що відхиляється, лежать у міждисциплінарній площині. Отже, створення багато чисельних класифікацій, що в своїй основі мають різні критерії, сприяє більш глибокому розумінню специфіки девіантної поведінки і дозволяє врахувати її у подальшій профілактичній та корекційній діяльності.

Контрольні питання

1. Назвіть причини, що ускладнюють створення єдиної класифікації поведінкових девіацій.
2. Охарактеризуйте основні види соціальних відхилень.
3. Назвіть основні види поведінкових розладів.
4. Запропонуйте свою класифікацію видів відхильної поведінки.
5. Опишіть способи взаємодії індивіда з реальністю.
8. Назвіть типи девіантної поведінки.
9. Опишіть прояви делінквентної поведінки.
10. У чому полягають причини виникнення адиктивної поведінки?
11. Чим зумовлений патохарактерологічний тип девіантної поведінки?
12. Як проявляється психопатологічний тип девіантної поведінки?
13. Як проявляються девіації, зумовлені гіперздібностями людини?

Рекомендована література

1. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ.конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.) / МВС України, Харк.нац.ун-т внутр.справ,Ф-т права та масових комунікацій, Кафедра соціології та психології; Соціологічна асоціація України. Х.:ХНУВС, 2015.– 166 с.
2. Мартинюк І. А. Патопсихологія. К. : Центр учбової літ-ри, 2008. 208 с.
3. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник / Н. Ю. Максимова. К.: Либідь, 2011. 520 с.
4. Самойлов А. М. Класифікація типів девіантної поведінки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід,проблеми.* 2013. № 30. С. 43-48.
5. Хомич І. Концептуальні підходи до вивчення проблеми нормативності у психологічній науці. *Психологія: реальність і перспективи.* Збірник наукових праць РДГУ. 2021. № 16. С. 201-206.
6. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
7. Angelo Reyes Dullas,* Kristine Danielle Yncierto, Mariel A. Labiano, and Jerome C. Marcelo. Determinants of a Variety of Deviant Behaviors: An Analysis of Family Satisfaction, Personality Traits, and Their Relationship to Deviant Behaviors Among Filipino Adolescents. *Front Psychol.* 2021; № 12. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8131551/>.
8. Di Carlo E. Antecedents of Deviant Behavior: Psychological and Non-Psychological Factors and Ethical Justifications. *Employ Respons Rights J.* 2022; 34(2): 169–191.
9. Gomis-Pomares A., Villanueva L., Basto-Pereira M. Psychometric Properties of the Deviant Behavior Variety Scale in Young Spanish Adults. *Psicothema* 2022, Vol. 34, No. 2, 308-315.
10. Kaptein M, Van Helvoort M. A model of neutralization techniques. *Deviant Behavior.* 2019; 40(10): 1260–1285.
11. Ma H. K. (2005). The relation of gender-role classifications to the prosocial and antisocial behavior of Chinese adolescents. *Journal of Genetic Psychology*, 166(2), 189-201.
12. Sezer O, Gino F, Bazerman MH. Ethical blind spots: Explaining unintentional unethical behavior. *Current Opinion in Psychology.* 2015; 6: 77–81.

Додаткова:

1. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. 2004. М.: Издательский центр «Академия». 288 с.

Розділ 2

ПРИЧИНИ ТА СПЕЦИФІКА ПРОЯВУ РІЗНИХ ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Соціально-психологічні детермінанти девіантної поведінки

Девіантна поведінка – це психосоціальна проблема, яка за своєю поширеністю та негативними наслідками завжди викликає інтерес з боку наукової спільноти та суспільства в цілому. Активізація наукових досліджень девіантної поведінки сприяє кращому розумінню її причин та наслідків. Проблема розуміння та визначення девіантної поведінки є серйозною науковою проблемою. Залежно від концептуального бачення, причини девіантної поведінки визначаються соціальними, біологічними та психологічними факторами. Детермінація девіантної поведінки розглядається в рамках основного теоретичного напрямку дослідження особистості.

З точки зору соціологічних концепцій основними факторами девіантної поведінки є соціальні умови суспільства і проблеми, які виникають в суспільстві. Таких положень дотримувались Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс, Н. Дж.Смелзер, Сазерленд та ін..

Біологічні концепції пояснюють розвиток девіантної поведінки спадково-генетичними, фізіологічними, конституційними та іншими вродженими особливостями. Серед найбільш відомих біологічних концепцій девіантної поведінки – теорії Ч. Ломброзо, Ф. Гальтона, Е. Кречмера, К. Лоренца.

Найбільш цікавою з точки зору вивчення психології девіантної поведінки є психологічні концепції, тому при вивченні цієї теми слід приділити їм найбільшу увагу. Детермінація – це сукупність чинників, що викликають, провокують, посилюють чи підтримують відхильну поведінку.

Психологічні концепції пояснюють виникнення девіантної поведінки, її детермінацію психологічними механізмами функціонування і розвитку особистості, а також особливостями її внутрішнього світу. При аналізі визначення девіантної поведінки в кожній теоретичній області психології слід в першу чергу виходити з

розуміння суті самої теорії і концептуального бачення людини в ній. Різні види девіантної поведінки пояснюються відповідно до загального розуміння особистості у психологічних теоріях. Але необхідно зазначити, що всі форми і прояви девіантної поведінки, які розглядаються в окремих психологічних напрямках, мають дещо загальний погляд на це питання. Досліджуючи соціальні відхилення, автори кожного напрямку пропонують способи корекції девіантної поведінки, на які треба звернути увагу.

Психологічні теорії, що пояснюють девіантну поведінку.

Практично всі психологічні теорії торкалися проблеми девіантної поведінки. Зокрема, порушення поведінки в психодинамічній концепції пов'язано з несвідомими потягами і соціальними обмеженнями. За Фрейдом, несвідомі інстинктивні потяги та їх витіснення свідомістю є основними факторами девіацій, розладів та психопатології: чим більше людина усвідомлює себе, тим сильніше стає її Его, тим менше вона схильна до неврозів та інших поведінкових розладів.

А. Адлер пояснює виникнення девіацій комплексом неповноцінності і неправильним способом життя, сформованим в дитинстві. Зокрема, низький рівень соціального інтересу, соціальної активності особистості стають причиною виникнення злочинності, агресії, патологічного потягу до влади. У той же час, розвинений соціальний інтерес і творча самість людини допомагають їй реалізувати себе в навколишньому середовищі, ефективно вирішуючи завдання, пов'язані з працею, взаємодією з друзями і любов'ю.

Представники неофрейдизму К. Хорні, Е. Еріксон та ін. розглядають особистість як результат впливу соціокультурного середовища, а джерело девіантної поведінки знаходять у відсутності емоційного контакту, порушенні почуття безпеки і довіри в дитинстві.

На думку К. Хорні, в дитячому віці для дитини характерні дві базові потреби: в задоволенні і в безпеці. Перша включає задоволення біологічних потреб для виживання. Друга потреба є основною, від задоволення якої залежить особистісний розвиток особистості дитини. Потреба в безпеці передбачає бажання дитини бути улюбленою, захищеною. Якщо батьки створюють атмосферу захищеності, любові, виявляють тепло, зацікавленість, то потреба в безпеці задовольняється і стає основою для повноцінного розвитку особистості. У ситуаціях, коли до дитини виявляється непослідовність, невиконання обіцянок, порівняння з іншими дітьми, невіра в дитину тощо, все це призводить до виникнення невдоволення і ворожості. Через механізми захисту ворожі

почуття витісняються, але зберігається почуття беззахисності, непотрібності, самотності. Внутрішній конфлікт викликає почуття тривоги, тому включаються захисні механізми для позбавлення від неї.

Тривога виникає у дитини внаслідок відсутності почуття безпеки у міжособистісних стосунках. Все те, що у стосунках з батьками руйнує відчуття безпеки у дитини, призводить до базальної тривоги, відчуття самотності та безпорадності перед потенційним небезпечним світом. Для подолання почуття недостатньої безпеки, безпорадності та ворожості, дитина часто змушена вдаватися до різних захисних стратегій. У дорослому житті внутрішнє почуття небезпеки може виникати навіть у безпечному середовищі, у такому випадку людині доводиться враховувати попередні стани тривоги, щоб пояснити, чому в даному конкретному випадку виникає почуття дискомфорту, напруження. Щоб зрозуміти джерела внутрішнього почуття небезпеки та його розвитку нам доводиться повертатися до дитинства. Зокрема, наявність внутрішнього потенціалу дозволяє особистості вибудувати більш успішні взаємини з середовищем. Долаючи труднощі і перешкоди, особистість відновлює рівновагу, нарощуючи свій потенціал, підвищує рівень психологічної безпеки і стає більш стійкою до різних факторів середовища.

Отже, К. Хорні виділяла поняття базової тривоги і базової ворожості – це неусвідомлювані емоції, які виникають в ранньому дитинстві, коли дитина не відчуває належної турботи з боку своїх батьків. У дорослому віці такі неусвідомлювані емоції викликають схильність до неврозів, залежність від стосунків або, навпаки, агресію і конфлікти з оточуючими.

Представники поведінкової психології (біхевіоризм) активно досліджували поведінку людини, вважаючи її головним предметом психології. На думку біхевіористів, детермінантами поведінки є зовнішнє середовище, вплив певних стимулів. Основними поняттями класичного біхевіаризму є дія, підкріплення, навчання, стимуляція та реакція (Уотсон, Скіннер та ін.). Поведінка виникає як реакція на зовнішні подразники, стимули з навколишнього середовища. В ситуації навчання її формування здійснюється шляхом пред'явлення відповідних стимулів, активізуючи механізми, що підтримують дію – заохочення або покарання. Якщо дія отримала позитивне підкріплення, вона буде продовжувати розвиватися, а якщо негативне, то поступово зникне. Вважається, що девіантна поведінка формується в результаті негативного (помилкового, неадекватного) впливу з боку навколишнього середовища, в результаті чого виникають і підкріплюються поведінкові реакції, які суперечать нормам життєдіяльності у суспільстві.

Поряд з цим напрямком, важливими для наукового розуміння особистості та відхилень в її поведінці є соціально-когнітивна теорія (А. Бандура), теорія соціального научіння (Дж. Роттер), когнітивна теорія (А. Бек), раціонально-емотивна теорія (А. Елліс) та інші.

Зокрема, соціально-когнітивній теорії А. Бандури відводиться важливе місце у вивченні девіантної поведінки. Формування поведінки за А. Бандурою відбувається шляхом засвоєння сприйнятих і запам'ятованих людиною моделей з навколишнього середовища. Спостерігаючи за певними формами поведінки та наслідками, до яких вони призводять, людина або відтворює ці моделі, або ні. Таким чином, діти можуть відчувати агресивну, кримінальну або іншу деструктивну поведінку, що спостерігається в їх сім'ях і засобах масової інформації, якщо вони привабливі або досягають позитивних результатів.

А. Бандура виділяє важливу групу особистісних факторів розвитку девіантної поведінки, незаперечуючи активного впливу навколишнього середовища. До особистісних факторів автор відносить переважно когнітивні процеси: віри, очікувань, прогнозування, мислення, мови, самооцінки, незалежності, самоефективності та ін.

В екзистенціальній і гуманістичній психології девіантна поведінка розглядається як результат бездуховності і відсутності сенсу, і це пов'язано з емоційними і поведінковими розладами. Зокрема, В. Франкл підкреслював головний мотивуючий фактор особистості – прагнення до сенсу життя. Якщо людина не може знайти сенс свого життя, діяльності, стосунків тощо, вона відчуває екзистенціальний вакуум – негативне відчуття порожнечі, відчаю, безглуздості свого існування, яке у подальшому призводить до агресії, депресії, можливо й до суїцидальної поведінки.

З точки зору відомого представника гуманістичній психології А. Маслоу причинами девіантної поведінки є втрата потреби до саморозвитку, самореалізації, фрустрація вищих духовних потреб, відсутність екзистенціального способу життя. Якщо людина не прагне до самореалізації свого власного потенціалу, вона не може бути задоволена власним життям, відчувати щастя. Така людина стає байдужою, депресивною, цинічною, агресивною, страждає від неврозів та інших проблем. А. Маслоу назвав цей стан метапатологією – відсутність вищих, духовних пореб, метапотреб. Для того щоб позбутися труднощів і проблем з поведінкою, людина повинна реалізувати здібності, закладені в неї природою, задовольнити духовні і екзистенційні потреби (метапотреб), встати на шлях саморозвитку.

За основними положеннями феноменологічної концепції К. Роджерса основними факторами девіантної поведінки є порушення розвитку Я-концепції особистості, неприйняття себе та інших, неконгруентність особистості, відсутність внутрішньої узгодженості, гармонії з самою собою, недостатнє усвідомлення власних почуттів і ознак поведінки. Девіантна поведінка (зокрема, автор вивчав характер правопорушників) часто зустрічається у людей з недиференційованим жорстким уявленням про себе, які погано знають себе, не мають контакту зі своїми емоціями і внутрішнім світом. Через це такі люди відчують себе некомфортно і мають труднощі у відносинах з іншими людьми.

Теорія рис характеру (Г. Олпорт, Р. Кеттелл) розглядає девіантну поведінку як результат функціонування диспозицій – рис особистості, які є психологічною передумовою для певної поведінки. На думку Г. Олпорта, причинами девіантної поведінки є індивідуальні диспозиції (риси), що призводить до того, що людина починає шукати ситуацію, в якій вона зможе реалізувати свої індивідуальні особливості (позитивні і негативні). Наприклад, людина, схильна до брехні, завжди створить або знайде ситуацію, у якій вона буде говорити неправду. Агресивна людина сама буде провокувати конфлікти, виявить свою ворожість, гнів.

Слід зазначити, що наведений вище аналіз поглядів і теоретичних підходів щодо проблеми девіантної поведінки не є повним, оскільки існує ще безліч психологічних концепцій і досліджень, які можна зрозуміти, ознайомившись з певною науковою літературою.

Отже, можна виділити такі групи чинників, що сприяють розвитку девіантної поведінки:

- соціальні, що посилюються через несприятливі соціальні, економічні, політичні та інші умовами існування суспільства;
- соціально-психологічні – пов'язані з порушенням взаємодії особистості з найближчим оточенням і його негативним впливом на розвиток особистості;
- педагогічні – пов'язані з негативним впливом сім'ї та недоліками шкільного навчання;
- психологічні – визначаються наявністю певних індивідуальних особливостей, які ускладнюють процес соціалізації, адаптації та засвоєння норм поведінки у суспільстві.

Соціальні та соціально-психологічні детермінанти девіантної поведінки

Соціальні та соціально-психологічні детермінанти девіантної поведінки дуже різноманітні. Залежно від індивідуально-психологічних особливостей особистості, формується комплекс причин, що є основою для розвитку девіантної поведінки. Такі причини можуть бути дуже різноманітними. Важливим є своєчасне визначення цих причин і здійснення певної профілактичної роботи для запобігання розвитку відхильних і деструктивних форм поведінки. Особливо це важливо на певних вікових етапах (ранній підлітковий вік, юнацтво), коли відбувається активне формування моральних принципів та ціннісно-сміслової сфери особистості.

Л. Вольнова, аналізуючи різноманітність причин та умов розвитку девіантної поведінки, виділяє такі:

1. *Зовнішні умови фізичного середовища*: кліматичні, геофізичні, екологічні, архітектурні та ін. Як показують результати досліджень, фактори навколишнього середовища можуть викликати агресивну поведінку і впливати на генетичний код, викликаючи генетичне навантаження, особливо щодо адиктивної поведінки, погіршення фізичного і психічного здоров'я, збільшення числа людей, схильних до депресії, нав'язливого страху тощо. Також до таких причин належать наслідки урбанізації, переважання поверхневих контактів у міжособистісному спілкуванні, деіндивідуалізацію, стресогенні візуальні характеристики міста тощо.

2. *Зовнішні соціально-психологічні умови*: суспільні процеси (соціально-економічна ситуація, державна політика, традиції, мода, вплив засобів масової інформації та ін.); характеристика соціальних груп, до яких включений індивід (расова чи класова приналежність, етнічні установки, субкультура, соціальний статус, начально-професійна група, референтна група); мікросоціальне середовище (рівень та стиль життя родини, психологічний клімат у сім'ї, особистості батьків, характер взаємовідносин у родині, стиль сімейного виховання, друзі, значущі люди).

Особливу роль тут відіграють засоби масової інформації (ЗМІ, мас-медіа), які є інституціями, що створені для відкритої, публічної передачі за допомогою спеціального технічного інструментарію різних відомостей будь-яким особам.

В останні роки у ЗМІ утвердився культ насильства, лібералізація сексуальної моралі, що чинить негативний вплив на духовний світ особистості, проявляючись в сценах деструктивної та аморальної поведінки. Постійний показ насильства спричиняє зростання страху, агресивності, бездушності, особливо у неповнолітніх. У низці фільмів

простежуються контури молодіжної субкультури, де раннє та екстенсивне статеве життя служить свого роду ознаками самостійності та дорослості,

Відповідно до теорії соціального навчання А. Бандури, через це створюється модель девіантної поведінки, яка дозволяє копіювати таку поведінку широкому прошарку населення.

Серед соціально-психологічних детермінант девіантної поведінки особистості необхідно звернути увагу на особливості взаємодії в сім'ї та досвід спілкування з батьками в дитинстві.

Загалом родина порівняно з іншими соціальними інститутами, має характеристики, які впливають на успішність соціалізації дитини. Сім'я, по суті, є суспільством в мініатюрі, в якому формуються всі соціальні норми, правила і стосунки. Сім'я – це важлива ланка між людиною і суспільством, яка здійснює передачу генетичного коду від покоління до покоління на суб'єктивному рівні певних сімейних цінностей. Безперервність і тривалість, постійні контакти людей різної статі, віку і життєвого досвіду приводять до засвоєння норм і зразків поведінки дітьми, головним чином орієнтуючись на поведінку батьків та інших людей поза сім'єю.

Переважно емоційний характер зв'язків в сім'ях, заснованих на любові і співчутті, створює підґрунтя для включення неусвідомлюваних механізмів соціально-психологічного впливу, таких як наслідування, навіювання, психічне зараження та ін. Водночас якість емоційного контакту впливає на формування задоволеності (незадоволеності) собою і навколишнім світом. Під впливом батьківсько-дитячих стосунків у дитини формується уявлення про себе, самооцінка, образ Я та інші психологічні особливості.

3. Внутрішні успадковано-біологічні передумови: успадковано-генетичні особливості (статеві відмінності; вікові особливості; фізична конституція; здоров'я і витривалість; стан і типологічні властивості нервової системи; внутрішньоутробний розвиток); психічні особливості (нервово-психічне здоров'я, психічні розлади, аномалії, наявність у дитини психопатології або акцентуації характеру, схильність до залежної поведінки тощо).

Психобіологічні передумови асоціальної поведінки – це різні патології, відхилення в розвитку організму і психіки, які мають як спадковий або природжений характер, а також виникають під впливом несприятливих умов життєдіяльності індивіда, що ускладнюють процес соціалізації індивіда, процес засвоєння ним соціальних програм.

Серед психобіологічних умов виділяють кризові явища, що характеризують психофізіологічний розвиток у певний віковий період; стан нервово-психічного здоров'я (нервово-психічні захворювання, психопатії, неврастенії, відставання в розумовому розвитку тощо); різні фізичні недоліки (дефекти мови, зовнішня непривабливість, недоліки конституційно-соматичного характеру); спотворені або гіпертрофовані біологічні потреби (гіперсексуальність, потреби в алкоголі, курінні, наркотиках, що закріпилися на рівні поганих звичок).

4. Внутрішньоособистісні причини і механізми девіантної поведінки.

Свідомість людини має три компоненти – пізнання, переживання та відношення, які завжди виступають у єдності в будь-якому психічному акті. Вони наповнюють свідомість певним змістом та виступають тими чинниками, які відтворюють існуючу дійсність і виявляються у поведінці особистості. Людина, яка стає особистістю, визначається в соціальному просторі на підставі саме пізнання, переживання та ставлення до неї. Але в процесі соціалізації можуть виникати різні деформації та протиріччя між вказаними компонентами свідомості, що призводить до певних небажаних проявів у спілкуванні, праці, поведінці.

– деформація ціннісно-мотиваційної сфери – несформовані або послаблені моральні цінності (совість, відповідальність, чесність), переважання девіантних цінностей, ситуативно-егоцентрична орієнтація, внутрішні конфлікти, малопродуктивні механізми психологічного захисту;

– викривлення у когнітивній сфері – стереотипність і негнучкість мислення, неадекватні установки, обмеженість знань, наявність забобонів;

– емоційні проблеми – тривога, депресія, переважання негативних емоцій, алекситимія (ускладнення в розумінні своїх переживань і невміння сформулювати їх у словах), емоційне огрубіння (втрата здатності визначати доцільність, доречність тих чи інших емоційних реакцій, дозувати їх), афективність тощо;

– духовні проблеми, зокрема, відсутність або втрата сенсу життя, переживання внутрішньої порожнечі, блокування самореалізації духовного потенціалу тощо;

– низька загальна культура – неохайність, безтактність, байдужість, необов'язковість;

– проблеми саморегуляції – неадекватні самооцінка та рівень домагань, слабкий розвиток рефлексії, надмірний або недостатній самоконтроль, низький рівень адаптивних можливостей;

– негативний життєвий досвід – наявність шкідливих звичок (паління, вживання алкоголю, токсичних і наркотичних засобів), захоплення азартними іграми, переживання психічних травм, досвід насильства; пропуски занять, прогули, бродяжництво, конфлікти з ровесниками і дорослими, копіювання зразків асоціальної поведінки, тощо.

У формуванні та розвитку девіантної поведінки важливу роль відіграють рівень суб'єктивного контролю та рівень самооцінки особистості. Відповідно до теорії девіантної поведінки, поведінку, яка відхиляється від загальноприйнятих норм, слід розглядати як засіб психологічного самозахисту та підвищення самоповаги. Кожна людина прагне до позитивного уявлення про себе, але низька самооцінка завжди переживається як травмуючий стан, від якого особистість хоче позбутися. Це спонукає її робити те, до чого вона прагне, щоб підвищити свою самооцінку. Але це характерно не для всіх.

У деяких випадках люди мають негативне самосприйняття, що виявляється у стійкій переконаності щодо власної нездібності, неспроможності здійснювати дії, що мають особисте і соціальне значення. Люди, схильні до девіантної поведінки, не завжди можуть оцінити доброго ставлення до них інших значимих людей. Також у таких осіб спостерігається недостатній прояв психологічних захисних механізмів, які б дозволяли адекватно сприймати негативні ситуації та ефективно їх використовувати. В результаті така людина постає перед вибором: або продовжувати відчувати негативні емоції через недотримання вимог і норм, або діяти в напрямку підвищення самоповаги в поведінці, яка спрямовується на порушення цих норм. В останньому випадку бажання відповідати очікуванням суспільства знижується, а прагнення уникати їх зростає. Нова, негативна соціальна ідентичність формує і новий стандарт самооцінки: те, що погано в системі загальноприйнятих норм, стає допустимим в системі антинорм.

Таким чином, утворюється замкнене коло: здійснюючи антинормативні дії, особистість тим самим привертає до себе увагу і викликає інтерес, а отже, сама собі підвищує самооцінку, переважно у власних очах. Формується негативне ставлення до життя соціального оточення, яке живе за нормами і правилами. Через це поступово знижується спілкування з «нормативними» людьми, і стає більш активним спілкування з девіантними особистостями, у колі яких відхильна поведінка індивіда схвалюється. Згодом закріплюється

відповідна мотивація поведінки та її суб'єктивний особистісний сенс в цілому.

Важливою детермінантою девіантної поведінки виступає система освіти, стосунки з вчителями і вихователями. Щоб оцінити педагогічні фактори розвитку особистості дитини, вчені звертають увагу на такі аспекти: характер освіти (орієнтований на дитину, стабільний або нестійкий, непостійний, ворожий або байдужий до дитини) та характер педагогічної роботи з дітьми.

Також дуже важливе ставлення педагога до дітей з девіантною поведінкою. Особливо несприятливими для розвитку особистості є негативне ставлення педагога до дитини, авторитарний характер навчання і виховання, демонстрування байдужого або ворожого відношення до дитини.

Отже, відповідно до основних теоретичних підходів психології, можна виділити групи чинників, що детермінують девіантну поведінку особистості: соціальні, соціально-психологічні, психобіологічні, внутрішньо особистісні, педагогічні тощо. Девіантна поведінка є складною полідетермінованою формою соціальної поведінки. Аналізуючи окремі прояви девіантної поведінки, необхідно ретельно вивчати комплекс взаємозв'язаних чинників.

Контрольні питання

1. Загальні уявлення про детермінанти девіантної поведінки особистості.
2. Причини девіантної поведінки з точки зору представників психоаналізу.
3. Розуміння девіантної поведінки представниками біхевіоризму.
4. Аналіз поглядів щодо проблеми девіантної поведінки представників гуманістичної психології.
5. Соціальні детермінанти девіантної поведінки особистості.
6. Соціально-психологічні детермінанти девіантної поведінки особистості.
7. Індивідуально-психологічні детермінанти девіантної поведінки особистості
8. Педагогічні детермінанти девіантної поведінки особистості.

Рекомендована література

1. Бочелюк В. Й. Юридична психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
2. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. для спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка». Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 224 с.
3. Гірняк А. Н., Гірняк Г. С. Формовияви девіантної поведінки у сучасних молодіжних субкультурах та їх соціально-психологічний аналіз. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1 (87). С.199-204.
4. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ.конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.) / МВС України, Харк.нац.ун-т внутр.справ,Ф-т права та масових комунікацій, Кафедра соціології та психології; Соціологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2015. 166 с.
5. Кіясь А. В. Психологічний аналіз причин формування девіантної поведінки підлітків. Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ. 2009. Т. 11, ч. 6. С. 198–205.
6. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
7. Максимова Н. Ю. Система ранньої діагностики відхилень в розвитку особистості: методичний посібник / за ред., Максимової Н. Ю. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 220 с.
8. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій. Навчальний посібник. Полтава : ПНПУ, 2016. 110 с.
9. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
10. Boniface, E. S., & Bekom, A. K. (2021). Understanding students' deviant behaviour based on gender in federal universities of southern Nigeria. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 18(8), 4016-4025.
11. Dube, S. R., Felitti, V. J., Dong, M., Chapman, D. P., Giles, W. H., & Anda, R. F. (2003). Childhood abuse, neglect, and household dysfunction

and the risk of illicit drug use: The adverse childhood experiences study. *Pediatrics*, 111(3), 564-572.

12. Junger-Tas, J., Ribeaud, D., & Cruyff, M. J. (2004). Juvenile delinquency and gender. *European Journal of Criminology*, 1(3), 333-375.

13. Kofi Nyarko B., (2022) Examining the Influences of Psychosocial Factors on Delinquent Behaviours in the Agona West Municipality *International Journal of Multidisciplina*. Vol. 3, Iss: 10, pp 1933-1942.

14. Rebellow R., Asir S. D. Determinants of deviant behavior among adolescents. *Journal of Positive School Psychology* Vol. 6 No. 4 (2022)

15. Reyes Dullas A. et.al, (2021) Determinants of a Variety of Deviant Behaviors: An Analysis of Family Satisfaction, Personality Traits, and their relationship to Deviant Behaviors among Filipino Adolescents, *Frontiers in Psychology*. URL : <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.645126/full/>.

16. Milliard J. Nkhata and MarisenMwale(2016) investigation of the Contributing Factors to Adolescent Deviant Behaviours in Rural Community Day Secondary Schools with Respect to the Social and Environmental Aspects, *Journal of Child and Adolescent Behaviour*. URL : <https://www.omicsonline.org/open-access/an-investigation-of-the-contributing-factors-to-adolescent-deviantbehaviours-in-rural-community-day-secondary-schools-with-respect-2375-4494-1000319.php?aid=82575&view=mobile>.

17. Muhammed and Mohamedunni Alias Musthafa (2015), Media influence on deviant behaviour of adolescents: Teacher's Perception, *International Journal of Current Research*. URL : <https://www.journalcra.com/article/media-influence-deviant-behaviour-adolescence-teachers%E2%80%99-perception>.

18. Reena Rebellow M (2015) Factors Influencing Deviant behavior Among Adolescents, *Indian Journal of Applied Research*, Volume: 5, Issue: 10 UNICEF, Adolescents. URL : <https://data.unicef.org/topic/adolescents/overview/#:~:text=Defined%20by%20the%20United%20Nations,the%20Rights%20of%20the%20Chil/>.

2.2. Агресивна поведінка

Вивченню феномена агресії та агресивної поведінки людини у психології присвячено безліч монографій, оглядових публікацій та дисертацій. Термін агресія походить від латинського «*agressio*», що в перекладі означає напад.

У психологічних дослідженнях тема агресії та агресивності постійно перебуває у полі зору вчених та практиків. Існує безліч теоретичних концепцій, що пояснюють ці явища, проводяться численні експериментальні дослідження, і багато психотерапевтичних шкіл, зіткнувшись із проблемою агресивної поведінки, намагаються розробити методики їх корекції.

Якщо проаналізувати все різноманіття наукових підходів, можна виділити три найбільш значущих напрями.

Перший напрям включає теорії, в яких агресивність сприймається як вроджена, інстинктивна властивість індивіда (переважно це теорії психоаналітичної концепції). Зокрема, З. Фрейд, і К. Лоренц вважали, що агресія вроджена, немінуча, являє собою соціально-психологічний феномен та є невід'ємною частиною людини.

Безпосередньо погляди З. Фрейда отримали розвиток у фрустраційній концепції агресії, яка розглядає агресивну поведінку людини не як еволюційний, а як ситуативний процес і таким чином є альтернативою інстинктивно-біологічного підходу. Тобто, в межах другого напрямку агресія визначається як поведінкова реакцію на фрустрацію.

Е. Фромм, досліджуючи агресію, вважав, що агресія не первинна (як у З. Фрейда), а вторинна. Це реакція психологічного захисту на зовнішній світ, котрий сповнений дискомфорту. Оскільки світ завжди несе загрозу, то завжди має бути й агресія.

Представники фрустраційної концепції стверджують, що агресія завжди наслідок фрустрації – стану розгубленості, пригніченості, гнітючої напруженості, тривожності, безвихіддю (лат. *Frustratio* – «провал», «невдача», «зрив»), а фрустрація у свою чергу завжди несе після себе агресію. Яскравим представником цього підходу вважається Дж. Доллард. Відповідно до концепції Дж. Долларда агресія виникає не автоматично, а в результаті фрустраторів, тобто бар'єрів на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта; емоційної депривації (руйнування мрій) чи недосягнення бажаного стану, якого прагнув суб'єкт.

Л. Берковіц вніс найбільш значні поправки і уточнення у фрустраційну теорію агресії. Науковець висунув гіпотезу щодо того, що саме фрустрація викликає злість та емоційну готовність реагувати агресивно. Озлобленість має тенденцію до посилення, якщо той, хто викликав фрустрацію, не зрозумілий у своїх діях. Людина може навчитися іншим способам реагувати: відступати, нічого не робити або намагатися змінити ситуацію шляхом компромісу. Формулюючи свою концепцію, Л. Берковіц не лише наголошує на важливості навчання, а й підкреслює роль індивідуальних відмінностей у тому, як люди реагують на фрустраційні ситуації. У гіпотезі «фрустрація-агресія» вчений обґрунтовує таку послідовність компонентів агресивної поведінки:

- перешкоджання індивіду досягнути очікуваної мети;
- виникає стан фрустрації, що викликає почуття гніву;
- гнів призводить до готовності до агресивної поведінки.

У сучасних дослідженнях агресія вважається одним із захисних механізмів адаптації. Коли людина опиняється в ситуації фрустрації та зустрічає складні перешкоди на шляху до досягнення довгоочікуваного результату, вона часто негайно вживає агресивних дій або серії таких дій проти джерела фрустрації. У дітей пряма агресія часто має форму фізичних дій, у соціалізованих дорослих переважають вербальна та непряма форми агресії. Стикаючись з агресивним впливом, людина схильна відповідати тим же, тому що агресія її ображає.

Третій напрям становлять концепції, що розглядають агресивність як характеристику поведінки, що формується внаслідок навчання (біхевіоральні теорії). Представники цієї теорії вважають соціальне підкріплення, наприклад посмішку або насмішку, заощадження або догану, дружні або ворожі прояви, важливим елементом, який впливає на поведінку людини. Саме цю теорію соціального навчання більшість психологів визнають найбільш ефективною у поясненні, передбаченні та корекції агресивної поведінки.

З точки зору даної теорії, людина навчається ефективно використовувати агресивний потенціал, адекватно застосовувати агресивні дії у відповідь на загрозу. Тобто виникає прямий зв'язок – чим частіше людина використовує агресію, тим досконалішими і безпечнішими стають ці дії. Разом з тим важливе значення має успіх агресивних дій: досягнення успіху при проявах агресії може значно збільшити силу її мотивації, а постійно повторювана невдача – силу тенденції до стримування.

Відповідно до теорії соціального навчання, запропонованого А. Бандурою, агресія – це своєрідна форма соціальної поведінки, яка

засвоюється і підтримується в основному так само, як і багато інших форм соціальної поведінки. І чим більше об'єкт ідентифікує себе з соціальною моделлю, тим більший вплив цих моделей. Тобто агресія набувається за допомогою біологічних факторів (наприклад, гормони, нервова система) та може бути результатом навчання (наприклад, безпосередній досвід, спостереження).

У різних людей агресія може проявлятися в різному ступені – від майже повної відсутності до крайнього розвитку. Повна відсутність агресивності призводить до негнучкості, нездатності зайняти активну життєву позицію. У той же час надмірний розвиток агресії, акцентуації, починає визначати всю природу людини і перетворює її в конфліктну, нездатну до соціального співробітництва, а в крайньому вираженні – в патологію (соціальну і клінічну). Вона втрачає свою раціонально-вибіркову спрямованість і стає звичним способом поведінки з невинуватою ворожнечею, злобою, жорстокістю, негативізмом.

Різниця між поняттями «агресія» і «агресивність» має важливі наслідки, ці поняття розрізняються багатьма авторами. З одного боку, далеко не кожна агресивна дія суб'єкта фактично базується на агресії особистості. З іншого боку, гнів людини не завжди проявляється у відверто агресивних діях. Прояв або відсутність прояву агресивності як властивості особистості в тих чи інших актах поведінки як агресивних діях завжди є результатом складної взаємодії ситуативних факторів.

Якщо агресію розглядати як дію чи процес, який має певну функцію та організацію, то агресивність – це певний стан чи особистісна структура людини, яка є частиною більш складної структури психічних властивостей людини.

У межах еволюційно-генетичного підходу (З. Фрейд, К. Лоренц та ін.) агресія й агресивність вважаються однією з основних умов виживання та адаптації людини. З погляду адаптації до життя агресивність розглядається як центральна функція особистості. Вона є динамічною рисою людської активності та адаптивності, використовується у ситуаціях самозахисту, захисту своїх прав, збереженню та автономії особистості.

Отже, у науковій літературі вказується на біполярність феномену агресивності як риси особистості. З одного боку, агресивність може проявлятися у формі ворожості в агресивній поведінці, яка виступає як засіб задоволення потреби в спілкуванні, самовираженні та самоствердженні, досягнення мети, але водночас і як засіб спроби отримати владу над іншими людьми. Тому для виживання та успіху необхідний конструктивний вид агресивності. Наразі в екстремальних

ситуаціях для адаптації та виживання агресивність також іноді може бути необхідною.

Агресивність, що виражається у ворожості та активному прагненні до активних дій, може бути соціально прийнятною та необхідною рисою для особистісного пристосування. Однак сьогодні викликає тривогу той факт, що агресивні форми поведінки і прояв насилля активно поширюються і проявляються у соціальному середовищі. Найбурхливіші прояви агресивності спостерігаються у підлітків, які мають ще нестабільні та хиткі світоглядні позиції та цінності, внаслідок чого нездатні ще адекватно вирішувати проблеми, орієнтуватися у нормах поведінки, реалізовувати соціальну позицію, що значно ускладнює процес їх адаптації до дорослого життя. З метою контролю агресії, необхідно звернути увагу на чинники, які провокують агресивні дії.

У якості детермінант виникнення агресивної поведінки через спостереження за зовнішньою агресією виокремлюють такі ефекти:

1. Зниження чутливості до болю та страждань інших.
2. Підвищення ймовірності агресивної поведінки стосовно інших людей.
3. Переживання сильного страху перед світом.
4. Ставлення до агресії як до успішного способу досягнення цілей та вирішення проблем.

О. Христук вказує на чинники, які викликають агресію: больові відчуття, спека, образи, тіснява.

Важливим чинником розвитку агресивності вважається продукція ЗМІ та захопленість комп'ютерними іграми, в яких дуже часто представлені агресивні сюжети пошуку «поганих» героїв (або просто іншого в грі), його захоплення або вбивства. Жорстокість та агресія у більшості комп'ютерних ігор є нормою поведінки, а гравці найчастіше ототожнюють себе з ігровими персонажами, зокрема жорстоких форм прояву або взаємодії. Особливого контролю потребують підлітки, оскільки їх психіці властива реакція імітації, наслідування зовнішніх ознак дорослості, копіювання поведінки. Тому в реальному світі вони прагнуть виглядати такими ж крутими, як і в грі. До того ж особам підліткового віку властиві бажання самоствердитися, виокремитися, випробувати нові відчуття, прагнення до пригод та ризикованих дій та екстремальних форм поведінки.

Підлітки можуть зробити невірний висновок про те, що агресивні дії, які демонструються в комп'ютерних іграх, є прийнятним засобом досягнення життєвих цілей та засобом вирішення конфліктів. Поступово в їхній свідомості стирається межа між віртуальним та реальним світом,

між добром та злом. Тому може виникнути прагнення до руйнації, схильність до асоціальної поведінки або скоєння злочинів.

Підліткова агресія останнім часом стає окремою психологічною проблемою, що активно досліджується науковцями.

Встановлено, що протягом підліткового віку як у хлопців, так і у дівчат існують періоди з більш високим та нижчим рівнем прояву агресивної поведінки. У хлопців є два піки прояву агресії: 12 років та 14–15 років. У дівчат також виявляються два піки: 11 років та 13 років. У низці досліджень було показано, що у 10–11-річних підлітків наразі теж переважають прояви фізичної агресії, але поступово під час дорослішання у підлітків 14–15 років превалює вербальна агресія. Це, однак, не пов'язане зі зниженням прояву фізичної агресії з віком. Максимальні показники прояву всіх форм агресії (як фізичної, так і вербальної) виявляються саме у 14–15 років.

У більшості досліджень виявлено, що хлопцям-підліткам властивий більш високий рівень фізичної агресії, ніж дівчатам, також встановлено, що агресивність юнаків відрізняється більшою довільністю, інструментальністю та є засобом досягнення матеріальних благ та емоційного привернення уваги на себе оточуючих.

Окремо слід зазначити зміну ставлення до агресивних форм поведінки в умовах воєнного стану, де агресивні прояви начебто «легімітизуються» нашим суспільством в умовах війни. Підлітки наслідують агресивну поведінку через систему прямих підкріплень і спостереження за агресивними діями в інформаційному полі, які сприймаються як прийнятні й більш ефективні.

Ще однією проблемою є тенденція до порушення норм мовленнєвої комунікації, поширення занадто агресивних, жорстоких закликів в соціальних мережах, що також призводить до певної «легалізації» деструктивних моделей поведінки серед українців. Це у свою чергу може обумовити появу вседозволеності у деструктивних формах мовленнєвої поведінки, проявах агресивності та систематичному порушенні морально-етичних норм у процесі комунікації.

Ще кілька десятиліть тому застосування нецензурної лексики було маркером соціального неблагополуччя комунікатора, але реалії сьогодення свідчать про появу толерантного ставлення суспільства до порушення нормативності мовлення у міжособистісній комунікації.

Застосування ненормативної лексики активізувалося з початку російсько-української війни. Поширення деструктивного мовленнєвого контенту з одного боку сприяє підвищенню мотивації до опору окупантам, з іншого – може негативно впливати на розвиток особистості

дітей і підлітків: спричинювати деформацію світосприйняття, «активізувати» мимовільний потік застосування вербальної агресії та бажання помститися ворогові, обумовлювати появу негативних когнітивних установок, деструктивних патернів мовленнєвої поведінки у міжособистісному спілкуванні тощо.

Спостерігається парадоксальне явище: з одного боку ми бачимо підвищення національної самосвідомості та патріотизму українців, що обумовлено глобальними історичними потрясіннями в країні, з іншого – поширення медіа ресурсами деструктивного мовленнєвого контенту, який спотворює сприйняття дійсності та зумовлює негативний вплив на формування особистості молодого покоління. Як наслідок, виникає загроза «легалізації» ненормативної лексики серед населення.

У сучасному українському мовленні нецензурна лексика нібито залишається під табу, але її активізація серед населення та в середовищі медіа-ресурсів може призвести до ряду негативних наслідків: занепаду мовленнєвої культури; спрощення вираження власних думок у процесі міжособистісної комунікації; витіснення літературної мови з щоденного вжитку; збіднення словникового запасу та ін.

Найвразливішою верствою населення, що застосовує ненормативні мовленнєві конструкти у міжособистісному спілкуванні є діти і молодь, зокрема – студенти. Саме студенти як майбутні фахівці, є представниками інтелігенції, і переважно на них покладається велика надія на збереження та передачу наступним поколінням культури мовлення, манери спілкування, вміння грамотно виражати свої думки.

Види агресії

У науковій літературі розрізняють *контактну* (наси́льство, використання рук, ніг, небезпечних предметів тощо) та *дистантну* (застосування вогнепальної зброї). Також, агресія поділяється на *зовнішню*, що спрямована на соціальне оточення та *внутрішню* (аутагресію), скеровану людиною на саму себе.

Арнольд Басс разом з Енн Даркі створили опитувальник, що диференціює прояви агресії і виділили такі види агресивних реакцій:

- 1) Фізична агресія (напад, фізична дія).
- 2) Непряма агресія (плітки, жарти, крик, тупотіння ногами тощо).
- 3) Схильність до роздратування (готовність до прояву негативних емоцій за найменшого емоційного збудження).

4) Негативізм (опозиційна манера поведінки від пасивного опору до активної боротьби).

5) Образа (зависть і ненависть до оточуючих за їх реальні чи уявні вчинки).

6) Підозрілість (від недовіри й обережності до переконання, що всі інші люди завдають шкоду чи планують це зробити).

7) Вербальна агресія (сварка, крик, погрози, прокляття).

Різні види агресивних дій можуть бути зумовлені різними чинниками і належати до структури різних типів девіантної поведінки (кримінальна, деліквентна, асоціальна, адитивна).

Враховуючи, біполярність феномену агресивності як риси особистості та її роль у пристосуванні та самозахисті, можна виділити два види агресії: *конструктивну* (агресивні дії спрямовані на самозахист, відстоювання власних кордонів, виживання) і *деструктивну* (спрямована на оточуючих з метою нанесення образи, ушкоджень, насильства).

Прикладом деструктивної агресії може бути булінг як форма міжособистісної деструктивної агресії, у такій формі людина або ж група людей свідомо проявляє агресію, а інша людина виступає жертвою. Булінг є типом поведінки, що має деструктивний характер та супроводжується насильницькими діями кривдника у сторону жертви, яка не може себе захистити.

Контрольні питання

1. Дайте визначення поняттю «агресія» та «агресивність».
2. Охарактеризуйте наукові підходи до пояснення людської агресії.
3. Які соціально-психологічні детермінанти агресивної поведінки?
4. Яким чином ЗМІ та Інтернет можуть впливати на розвиток агресивних тенденцій населення?
5. Які особливості прояву агресії у підлітковому віці?
6. Застосування ненормативної лексики як вид девіантної поведінки.
7. Охарактеризуйте види агресії.
8. Особливості прояву позитивної агресії.

Рекомендована література

1. Бантишева О. О. Основні підходи до дослідження проблеми схильності особистості до віктимної поведінки. *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. / Ун-т менедж. Освіти НАПН України*. Київ : АТОПОЛ, 2014. 264 с. С. 164–175.
2. Дроздов О. Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посіб. Чернігів: ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка, 2000. URL : http://studentus.com.ua/spisok_kniga/drozdov-oleksandr-yuriyovich--skok-mikolaandriyovich--

3. Диса О. В. Мовленнєва культура як проблемна зона національної ідентичності. Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: Доба нестійкої інституційності (05 травня 2023 року). Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2023. 252 с. С. 77-79.
4. Іванова О. А. Прояви агресивності у дітей підліткового віку. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 6. С. 49–52.
5. Клепуц Л. О. Стратегії класифікації ненормативної лексики. *Humanities & social sciences*. 2015. №8. С. 84–87.
6. Володарська, Н. Д., Когут О. О. Прояви агресії як психологічний захист особистості в кризових ситуаціях. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 2017. № 1(19). С. 9–20.
7. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. для спецкурсу соц.-пед. циклу «Профілактика девіантної поведінки підлітків» для студ. спец. «Соціальна педагогіка». Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 224 с.
8. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
9. Павелків В. Р. Соціально-психологічний статус молодіжних субкультур як детермінанта формування агресивної поведінки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Психологія і педагогіка»*. 2016. Вип. 28. С. 139-149.
10. Хоменко Г. А. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція. *Психолог*. 2009. № 35. С. 17-23.
11. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
12. Шкарлатюк К. І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. *Психологічні перспективи*. Вип. 17. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. С. 273 – 280.
13. Björkqvist, K. (2018). Gender differences in aggression. *Current Opinion in Psychology*, 19, 39-42.
14. Boniface, E. C., & Bekom, A. K. (2021). Understanding students' deviant behaviour based on gender in federal universities of southern Nigeria. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 18(8), 4016-4025.

15. Border, R., Corley, R. P., Brown, S. A., Hewitt, J. K., Hopfer, C. J., McWilliams, S. K., Shriver, C. L., Stallings, M., Wall, T. L., Woodward, K. E., & Rhee, S. H. (2018). Independent predictors of mortality in adolescents ascertained for conduct disorder and substance use problems, their siblings and community controls. *Addiction*, 113(11), 2107-2115/

16. Dube, S. R., Felitti, V. J., Dong, M., Chapman, D. P., Giles, W. H., & Anda, R. F. (2003). Childhood abuse, neglect, and household dysfunction and the risk of illicit drug use: The adverse childhood experiences study. *Pediatrics*, 111(3), 564-572.

17. Frick, P. J., & White, S. F. (2008). Research review: The importance of callous-unemotional traits for developmental models of aggressive and antisocial behavior. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49(4), 359-375.

18. Grandey A. A., Kern J. H., Frone M. R. Verbal abuse from outsiders versus insiders: comparing frequency, impact on emotional exhaustion, and the role of emotional labor. *Journal of occupational health psychology*. 2007. 12 (1). P. 63-79.

19. Junger-Tas, J., Ribeaud, D., & Cruyff, M. J. (2004). Juvenile delinquency and gender. *European Journal of Criminology*, 1(3), 333-375.

20. Kimmel, M. S., & Mahler, M. (2003). Adolescent masculinity, homophobia, and violence: Random school shootings, 1982-2001. *American Behavioral Scientist*, 46(10), 1439-1458.

21. Pinto, R., Correia, L., & Maia, Â. C. (2014). Assessing the reliability of retrospective reports of adverse childhood experiences among adolescents with documented childhood maltreatment. *Journal of Family Violence*, 29, 431-438.

2.3. Форми прояву девіантної поведінки у соціальних мережах

У сучасному світі люди все швидше перебираються разом з усіма своїми думками, почуттями і бажаннями у віртуальний простір. Цифрові технології дозволяють зустрітися або розлучитися в один клік. Далекі відстані скоротилися через можливість відеоспілкування. Для вираження своїх емоцій існує безліч варіантів: смайли, дописи, ігнорування повідомлення тощо. Це призвело до появи нових трендів у спілкуванні.

Активне використання інформаційного простору дає змогу ефективно налагоджувати комунікацію, швидко транслювати важливі професійні рішення, здійснювати навчання та міжнародну академічну мобільність тощо. В той же час виникає низка соціально-психологічних явищ, які негативно впливають на комунікацію в інформаційному полі, завдають шкоди учасникам спілкування, особливо це стосується дітей і підлітків.

Розвиток та розповсюдження різних форм девіантності в Інтернеті в цілому схожі з тими, що відбуваються в реальності. Проте можливості, які надає мережа (швидкість, інтерактивність, велика кількість користувачів, доступних для взаємодії) є незрівнянно ширшими.

Характерна модель розвитку девіантної поведінки в Інтернеті.

1-й етап. Носій девіантної поведінки не знаходить підтримки з боку суспільства, його інтерес залишається на особистому рівні.

2-й етап. В Інтернеті носій девіації виявляє, що у нього є поплічники і люди, які виявляють інтерес і до девіації, і до нього особисто. Виникає інтерактив на міжособистісному рівні.

3-й етап. Створюється асоціація (портал, форум, група), з урахуванням цієї девіації. Додатково можуть створюватися ідеологія, словник, терміни, поняття, принципи існування групи. Користувачі мають можливість поширювати та ділитися своїм досвідом по всьому світу

4-й етап. Зустрічі в інтернеті можуть переростати у фізичне спілкування. Таким чином, можна спостерігати народження, розвиток, інтегрування, а іноді згасання і розпад деяких форм девіації.

Чинники виникнення девіантної поведінки в мережі Інтернет

1. Можливість без особливих зусиль створити або потрапити до групи інтересу, в тому числі, девіантного.

2. Анонімність у мережі веде до зниження моральних обмежень: користувач, ніби перебуваючи в атмосфері захищеності, шукає,

споживає, створює речі, які не зміг би отримати/реалізувати у звичайному житті.

3. Приватне життя стає предметом перенесення до віртуального простору. Це провокує цікавість, ревності, агресію.

4. Ілюзія нереальності того, що відбувається в мережі через відсутність звичного контакту з людьми, дозволяє відмовитися від певних норм.

5. Можливість створювати, розповсюджувати та отримувати інформацію будь-якої якості, змісту створює дискурс безконтрольності споживання та ілюзію всездозволеності. Користувач не відрізняє законне від незаконного, моральне від аморального, соціальне від асоціального.

6. Нормативно-правова база, яка регулює поведінку в Інтернеті, потребує значного розвитку та вдосконалення. Наразі багато законів окреслені невиразно і можуть неправильно тлумачитися.

Форми агресивної поведінки в Інтернеті:

Флуд – повідомлення на майданчиках для спілкування, які займають великі обсяги і не несуть змісту та/або корисної інформації; пости, що не мають відношення до теми, яка обговорюється.

Флейм – образливе та вороже спілкування між користувачами, яке спрямоване на розпалювання конфлікту. Словесна війна заради війни.

Тролінг – розміщення провокаційних повідомлень з метою викликати конфлікти між учасниками, образи, війну правок, марнослів'я.

Сталкінг – небажана нав'язлива увага до однієї людини з боку іншої людини чи групи людей. Є формою домагання та залякування; як правило, виявляється у переслідуванні жертви, стеженні за нею.

Серед форм прояву агресивної поведінки у соціальних мережах найбільш часто зустрічається *кібербулінг* (кібернасилля, кіберагресія) – форма психологічного насилля, що полягає в акті соціальної жорстокості, цькуванні людей в інтернет-середовищі.

За дослідженнями ЮНІСЕФ, в останні роки кожен третій підліток в Україні ставав жертвою кібербулінгу, 20 % школярів були змушені пропускати через це навчання в школі. За результатами інших закордонних досліджень, ймовірність скоєння суїциду в 1,9 разів більша у дітей, які піддаються впливу кібербулінгу, ніж у їх однолітків.

Кібербулінг проявляється в інформаційних нападах на людину, з метою завдання психологічної шкоди. Прикладами такої поведінки можуть слугувати спотворені фотографії, погрози, залякування, образи, розповсюдження неправдивої інформації в віртуальних мережах і т. ін. Кіберагресія відрізняється від булінгу у реальному спілкуванні анонімністю, швидкістю передачі інформації та розповсюдження її на

більший загал. Тобто негативна думка про певну особу створюється дуже швидко та закріплюється на довгий період.

Безумовно, кібербулінг є девіантною формою поведінки особистості, бо має такі ознаки, як навмисне і невмотивоване заподіяння шкоди жертві; дії такої людини є аморальними та такими, що порушують загальноприйняті норми; дії є небезпечними для оточуючих (жертва переживає стрес, знижується самооцінка та цькування може призвести до суїцидальних думок). Кібербулінгу, як формі девіантної поведінки, властиві деструктивність, соціальна байдужість, ігнорування моральних норм та повторення дій, які сприяють формуванню девіацій. Причинами такої відхильної поведінки можуть бути: комплекс неповноцінності; суперництво; заздрість; помста; розвага; конформізм; проблеми у спілкуванні з найближчим оточенням (батьки, друзі); відсутність вміння вирішувати конфлікти; індивідуально-особистісні особливості (акцентуації характеру, агресивність, замкненість, підвищена тривожність).

Зазвичай, кіберагресор вирізняється високим рівнем інтернет-активності та ширшими знаннями в області інтернет технологій. Також він має більш проблемну поведінку в реальному житті.

Особа булера може мати такі ознаки:

- завищена самооцінка або занижена, що компенсується шляхом приниження інших;
- відсутність співчуття своїм жертвам;
- імпульсивність та збудливість;
- схильність до лідерства;
- прагнення бути в центрі уваги;
- самоствердження за рахунок жертви;
- низький рівень самоконтролю;
- впевненість у перевазі над жертвою;
- складності у вирішенні конфліктів
- низький рівень самоконтролю.

Кібербулінг також може вчинятися через нудьгу, тобто приниження іншої людини стає розвагою; агресія проявляється заради задоволення.

Ще однією причиною кібернасилля може слугувати помста за певні вчинки в минулому; агресор не може розв'язувати конфлікти та переносить їх в «іншу реальність».

Під час здійснення кібербулінгу агресор формує стійкий зв'язок між потребами, мотивами і можливістю їх задоволення. Також у нього знижується здатність критично оцінювати ситуацію та можливі наслідки психологічного терору, який він вчиняє. Як наслідок, агресор стає егоїстичним та продовжує кібернасилля.

Насилля в мережі інтернет може справляти як негативний вплив на процес соціалізації через формування девіацій, так і позитивний – стимулюючий до діяльності, пошуку нових та креативних рішень у процесі взаємодії, розвитку власної особистості.

Форми міжособистісних стосунків в інтернет–мережах

Гостинг. Гостингом називають ситуацію, коли людина без пояснень раптово припиняє відносини зі своїми близькими, друзями, знайомими або роботодавцями, різко «зникає з радарів», стає, так би мовити, «привидом». Гостинг зараз може відбуватися всюди: в особистих стосунках, дружбі, коханні, роботі. Після кількох побачень, дуже щасливих за версією одного партнера, другий партнер може застосувати гостинг: зникнути без попереджень та пояснень. Друг несподівано може заблокувати інстаграм та занести до чорного списку. Трапляється це і в професійній сфері: пошукачі роботи зникають та не приходять на заплановану співбесіду, інші зникають вже тоді, коли одержали пропозицію про роботу.

Існує припущення, що виникнення гостингу відбулося внаслідок перенесення моделі раптового ігнорування з онлайну в реальне життя: залишене без відповіді повідомлення, на погляд деяких людей, вже є достатньою реакцією. Адже в інтернеті набагато простіше уникнути розмови та щезнути.

Орбітинг. Стосунки, в яких людину, образно кажучи, тримають на орбіті. Партнери вже давно розійшлися, не спілкуються, не бачаться, але все ще знаходяться в полі зору один одного. Особа може бути вищезгаданим «гостером», але час від часу без усілякого приводу нагадує про себе: то коментар залишить під дописом у фейсбуці, то вподобає світлину, то надішле вітальне повідомлення на свято. Жертва відчує цілий спектр емоцій, але марно: спробу вступити у прямий контакт орбітер категорично проігнорує.

Бредкрамлінг. Буквально це означає «годувати хлібними крихтами». Для онлайн-знайомства є досить поширеним феноменом. Це контакт, наповнений хибними очікуваннями. Тут є місце реальному інтересу та флірту. Але цілі зовсім інші, ніж у здорових відносин, де флірт – лише місток для подальшого побачення. Типові «хлібні крихти» – короткі коментарі під фотографіями у Instagram, спонтанні текстові повідомлення, або численні лайки та смайлики, які ставлять знову і знову. І так може тягтися тижнями та місяцями без подальшого розвитку. Часто до таких методів вдаються ті, хто хоче підживити за чужий рахунок власне его. Нерідко такі «годувальники» вже перебувають у відносинах у реальному житті, не задоволені ними, але й міняти нічого не хочуть чи

не наважуються. У безпечному середовищі смартфона вони підвищують свою самооцінку, тішать чоловіче чи жіноче самолюбство, бачачи, що отримали порцію зацікавленості на свою адресу.

Гетсбінг. Розміщення постів або фото та відео у мережах, з однією метою – викликати емоції у людини, яка зацікавиться. Водночас матеріал може бути провокаційним або зачіпати загальні інтереси гетсбера та людини, для якої робиться вся ця постанова.

Кетфішинг. Поведінка, що балансує на межі з шахрайством. У додатках для знайомств чи соціальних мережах людина видає себе за ту, ким не є. Краде чужі фотографії та видає їх за свої. Більш м'який варіант кетфішингу – кіттенфішинг. Людина використовує свої фотографії, але всіляко їх покращує за допомогою фотошопу та фільтрів. Це стосується не лише зовнішності: може бути прикрашена інформація про роботу, освіту та інші соціально важливі речі.

Форми обману та шахрайства в соціальних мережах та інших інформаційних ресурсах

Формування глобального Інтернет-простору зумовило можливість здійснювати правопорушення з використанням комп'ютерних комунікацій. У контексті криміногенного впливу інформації реалізується механізм впливу на користувачів мережі. Оскільки спілкування користувача мережі Інтернет відбувається лише з комп'ютером, то у цьому сенсі він абсолютно десоціалізований, що значно спрощує маніпулювання та введення в оману.

Скамер (англ. scam, шахрайство) – шахрай, який займається збором особистих відомостей про користувачів сайтів знайомств, із подальшим їх використанням у корисливих цілях, найчастіше – отримання грошової допомоги або подарунків, шляхом введення жертви в трансний стан, із використанням технологій НЛП. Скамер створює анкету на сайті знайомств, детально досліджує особисті дані обраної ним жертви – вивчає фотографії, визначає соціальний статус жертви, особисті дані в соцмережах – місця відпочинку, роботи, забезпеченість, по одягу жертви та із прихованих питань. Потім вводить жертву до стану зміненої свідомості шляхом підміни реальної картини життя ілюзіями.

Скамер підлаштовується під особисті уподобання, створює образ ідеального коханого. Потім скамер, за певною схемою, проводить стандартну обробку жертви. Основною метою є встановлення контакту та повної довіри до обранця. Щойно контакт встановлений, проводиться виманювання грошей під різними приводами: на операцію, на навчання, на допомогу у важкій ситуації тощо.

Розвиток сучасних технологій і засобів комунікації розширив і можливості для класичного жебрацтва. Сьогодні найбільш прогресивні жебраки «працюють» саме в Інтернеті – передусім, у соціальних мережах і на деяких тематичних форумах.

Інтернет-жебрацтво – це, знову ж таки, різновид шахрайства. У цьому випадку інтернет-шахраї прагнуть використати людські співчуття, співпереживання, переконання допомогти людині в біді – з тим, щоб таким обманним шляхом заволодіти коштами або майном інших людей. З метою збору милостині відкриваються сторінки, віртуальні «жебраки» розміщують на власних профілях жалісливі дописи. Зокрема, інтернет-шахраї не нехтують створенням дублерів реальних благодійних організацій. Основні переваги Інтернету у якості інструменту жебрацтва – знеосібленість, ілюзія анонімності й недосяжність (на випадок виникнення претензій), а ще – можливість охопити набагато більшу аудиторію, не докладаючи особливих зусиль.

Феномен хакерства

У разі взаємодії людини з інформаційними технологіями відбувається перетворення діяльності за рахунок опосередкування її новими знаковими системами. Сама можливість та механізми впливу нових технологій на особистість можуть бути зрозумілі з позицій культурно-історичної теорії розвитку психіки Л. С. Виготського. З цього погляду інформаційні технології розглядаються як один із прикладів психологічних знарядь, оволодіння якими впливає на формування та функціонування вищих психічних функцій. Відповідно до основних видів діяльності при взаємодії людини з комп'ютером виділяються різні форми змін особистості. Ці форми глобального перетворення особистості лише дуже недавно стали предметом серйозних психологічних досліджень; особливо це стосується психології хакерства.

Під час вивчення будь-якої групи користувачів Інтернету (особливо якщо йдеться про гіпертрофоване захоплення новими технологіями) дослідник стикається з проблемою анонімності, яку надає мережа і яка є привабливою для користувачів. Хакерське співтовариство амбівалентно ставиться до власної анонімності: з одного боку, хакери прагнуть того, щоб про їхні вчинки було відомо, з іншого боку – намагаються тримати свою ідентичність у секреті. Подібна анонімність значно ускладнює вивчення цієї групи.

Хакер – це програміст-фанатик, який займається досконалим вивченням обчислювальних систем із метою розширення їх можливостей; програміст з творчим підходом, який створює унікальні програми; комп'ютерний хуліган. До хакерів відносять осіб з наявністю

стійкого поєднання професіоналізму в галузі комп'ютерної техніки та програмування з елементами своєрідного фанатизму та винахідливості, для яких комп'ютерні технології є засобом самореалізації. Саме останнє і є спонукаючим мотивом скоєння ними діянь протиправного характеру. Для хакерів характерно гіпертрофоване захоплення пізнавальною діяльністю, спрямованою на з'ясування закономірностей роботи інформаційних технологій, пошук ефективного способу нападу на комп'ютерну техніку як на умовного інтелектуального противника.

Особливістю хакерів є відсутність у них протиправних намірів. Існує думка, що багато вдалих і корисних ідей в галузі програмного забезпечення були свого часу висунуті і реалізовані саме хакерами.

Волночас хакери здебільшого винаходять нові способи скоєння кіберзлочинів, якими практично можуть скористатися особи, які здійснюють злом комп'ютерної системи для одержання несанкціонованого доступу до чужої інформації.

Віртуальні адикції та їх профілактика

Інтернет-адикція (від англ. addiction – схильність, звичка) – це нав'язливе прагнення до застосування інтернету, його надмірне використання та проведення великої кількості часу в мережі.

Інтернет-залежність – психічний розлад, нав'язливе бажання вийти в Інтернет і хвороблива нездатність вчасно відключитися від нього. Це явище може спричинити стан, у якому людина фокусуватиметься на віртуальному, а не реальному світі.

Інтернет прийшов у наше повсякденне життя не так давно, але вже встиг стати невіддільною його складовою і створити чимало проблем. Сьогодні вчені все частіше говорять про інтернет-залежність і прирівнюють її до страшних недугів. Людина, яка забагато часу приділяє віртуальному життю, втрачає можливість розвивати реальне: у неї зникають друзі, не вистачає часу на розвиток кар'єри та спілкування з членами сім'ї. Як і з будь-якою хворобою, з одержимістю гаджетами краще боротися на початкових стадіях.

Класифікація і різновиди інтернет-залежності

1. Інформаційне перезавантаження – постійний перехід між сторінками, часто без жодної мети.

2. Пристрасть до віртуальних знайомств – хворобливе захоплення листуванням та сайтами знайомств, значне переважання останніх над живим спілкуванням.

3. Ігрова залежність.

4. Нав'язливе бажання заробити в мережі – участь у онлайнових фінансових операціях. Це можуть бути гра на гроші, інтернет-магазини, аукціони, Форекс тощо.

5. Кібергсексуальна захопленість – постійне користування сайтами для дорослих.

6. Постійне коментування записів у соцмережах.

Симптоми інтернет-залежності

Час, що ви проводите у мережі. Це перше, що повинно привернути увагу. Якщо ви проводите в інтернеті понад 5 годин (не рахуючи виконання робочих завдань), то потрібно починати бити на сполох. Невинне гортання стрічки новин у соцмережах та постинг безглузких Stories дуже швидко переростають у відмову від реального життя та спілкування. Людина з інтернет-залежністю може проводити в мережі близько 20 годин, забуваючи про здоровий сон та їжу.

Перевага віртуального життя над реальним. Залежні від інтернету люди відмовляються зустрічатися з друзями, не мають інтересів поза комп'ютером чи телефоном, відмовляються від кар'єри та втрачають цікавість до соціального життя.

Агресивність. Люди з інтернет-залежністю дуже дратівливі: вони агресивно ставляться до тих, хто намагається відволікти їх від гаджета та часто вступають у конфлікти з оточуючими людьми.

Байдужість. Інтернет залежні часто забувають піклуватися про себе, їм байдуже на власний зовнішній вигляд та здоров'я. Тому вони можуть навіть не дотримуватися елементарних правил особистої гігієни.

Діагностика Інтернет-залежності

Інтернет-адикцію можна діагностувати на підставі п'яти і більше позитивних відповідей, що характеризують поведінку людини за останній рік. До того ж, вона фокусує увагу на залежності саме від інтернету, а не на більш загальній комп'ютерній залежності:

1. Чи відчуваєте ви себе стурбованим інтернетом (чи думаєте Ви про попередній он-лайн сеанс і чи смакуєте наступні)?

2. Чи відчуваєте Ви потребу збільшити тривалість перебування в мережі?

3. Чи були у Вас безуспішні спроби контролювати, обмежити чи припинити використання інтернету?

4. Чи відчуваєте Ви себе втомленим, пригніченим чи роздратованим, коли намагаєтесь обмежити або припинити користування інтернетом?

5. Чи перебуваєте Ви он-лайн більше ніж планували?

6. Чи були у Вас випадки, коли Ви ризикували одержати проблеми на роботі, в навчанні чи особистому житті через захоплення інтернетом?

7. Чи траплялось Вам брехати членам родини або іншим людям, щоб приховати час перебування в мережі?

8. Чи використовуєте Ви інтернет для того, щоб відволіктись від проблем чи поганого настрою?

Людина вважається інтернет-залежною у разі п'яти чи більше позитивних відповідей на ці запитання.

Що допоможе подолати інтернет-залежність?

Розвантажувальні дні (Або хоча б години). Відкладіть телефон, не вмикайте комп'ютер, вимкніть повідомлення на смарт-годиннику. Здається, що це дуже важко і ви не зможете провести так цілий день. Тому починайте з декількох годин. Зробіть, наприклад, свій вечір вільним від інтернету та присвятіть його сім'ї чи улюбленому заняттю. З часом ви зрозумієте, що нічого цікавого не пропускаєте в мережі, проте дещо варто надолужити у реальному житті

Насичене дозвілля. Коли ви проводите свій вільний час на дивані, інтернет допомагає побороти нудьгу, але це не приносить вам ніякої користі. Намагайтеся зробити своє дозвілля насиченим, щоб, по-перше, у вас не вистачало часу на зазірання у соцмережі, а, по-друге, ви отримали яскраві враження та заряд енергії. Якщо у вас не вистачає сили чи фантазії на активний відпочинок, то краще візьміть до рук книгу.

Замініть віртуальне реальним. Якщо ви хочете поспілкуватися з подругою, то запросіть її на прогулянку чи в кафе, а не переписуйтеся цілий день у месенджері. Якщо хочете з кимось познайомитися – згадайте про романтичні дідівські методи, а якщо бажаєте подивитися фільм – запросіть чоловіка/дружину у кіно. Вийдіть за двері будинку та зрозумійте, що реальне життя набагато цікавіше.

Позбувайтеся поганих звичок. Так і хочеться сфотографувати свіжоприготовлений борщ та викласти в мережу, а стрічка ваших Stories з однакових селфі перетворилася у штрих-пунктирну лінію? Подумайте, чи справді людям настільки цікаве ваше повсякденне життя. Позбудьтеся від звички знімати кожен свій крок та жити заради лайків і переглядів у соцмережах. Навіть коли ви в захваті від приготовленої вами яєчні, залиште фото для власного архіву.

Оскільки сучасні підлітки і юнаки проводять значну частину свого часу проводять в інформаційному просторі, а також на освітніх платформах навчального закладу (за дистанційної форми навчання), не можна заперечувати, що це істотно впливає на соціальний,

інтелектуальний та поведінковий розвиток дітей і молоді. У зв'язку з цим постає питання необхідності формування навичок психологічної та інформаційної безпеки в інформаційному просторі.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте позитивні і негативні сторони цифрового простору.
2. Причини і чинники виникнення девіантної поведінки в соціальних мережах?
3. Які етапи розвитку девіантної поведінки в Інтернеті?
4. Охарактеризуйте форми прояву агресивної поведінки в Інтернеті і визначте їх причини.
5. Кібербулінг як вид девіантної поведінки.
6. Форми міжособистісних стосунків в інтернет– мережах.
7. Форми обману та шахрайства в соціальних мережах та інших інформаційних ресурсах.
8. Хакерство: психологічні причини і наслідки.
9. Віртуальні адикції та їх профілактика.
10. Діагностика інтернет-залежності.

Рекомендована література

1. Голубєв В. О. Інформаційна безпека: проблеми боротьби з кіберзлочинами: Монографія. Запоріжжя ГУ «ЗІДМУ», 2003. 250 с.
2. Гордієнко К. О. Потребнісна спрямованість студентів у кіберпросторі як чинник віктимної поведінки. *Журнал «Перспективи та інновації науки»* (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина», 2021. № 3(3). С. 231-240.
3. Данильчук Л. О. Ризики та небезпеки мережі Інтернет: до проблеми інформаційної захищеності дітей. *Педагогічний дискурс*. 2012. Вип. 13. С. 68–71.
4. Едігер Г., Парфеній І. Особливості проявів кібербулінгу та його профілактика у підлітковому середовищі. *Economic and social-focused issues of modern world*. 2018. С. 156-159.
5. Катаєв Є. С. Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах сучасного суспільства. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 2(39). С. 215-220.
6. Коструба Н., Хвесик Ю. Психологічна безпека студента в медіа середовищі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. Серія Психологія. Випуск 4. С. 41-44.

7. Кухарська Н. П., Кухарський В.М. Загрози безпеці дітей у соціальних мережах. *Безпека інформації*. 2014. Т. 20, № 2. С. 169–175.
8. Мозгова Г. П., Помиткіна Л. В. Кібербулінг як девіантна форма поведінки особистості в інтернет-просторі. Журнал «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина», 2021. № 3(3). С. 269-278.
9. Освіта в сфері прав людини в Інтернеті. Методичний посібник. Мурашкевич О. А., Черних О.О. Київ : ВАІТЕ. 2015. 70 с.
10. ЮНІСЕФ. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді URL : Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді | UNICEF
11. Bayraktar F. et al. Cyberbullying: The discriminant factors among cyberbullies, cybervictims, and cyberbully-victims in a Czech adolescent sample. *Journal of interpersonal violence*. 2015. Т. 30. №. 18. С. 3192-3216.
12. Mishna, F., Regehr, C., Lacombe-Duncan, A., Daciuk, J., Fearing, G., & Van Wert, M. Social media, cyber-aggression and student mental health on a university campus. *J Ment Health*. 2018. 27(3), 222-229.
13. Yildiz-Durak, H., & Saritepeci, M. Examination of the Relationship between Cyberbullying and Cyber Victimization. *J Child Fam Stud*, 2020. № 29 2905-2915.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Теми доповідей

1. Девіантна поведінка як предмет психологічного дослідження.
2. Поняття «соціальна норма» як вихідна категорія для розуміння поведінкових девіацій.
3. Делінквентна поведінка: її особливості, причини, види. Особливості роботи з дітьми, які схильні до вчинення правопорушень і перебувають на профілактичних обліках у поліції.
4. Вікові та гендерні ознаки девіантної поведінки.
5. Агресія та форми її прояву. Різновиди агресивної поведінки.
6. Сутність прояву ризикованої поведінки. Схильність до ризику (ризикованість). Моделі формування ризикованої поведінки.
7. Відхилення у сексуальній поведінці. Сексуальна норма та сексуальна патологія.
8. Соціально-психологічні особливості залежної поведінки. Алкогольна адикція. Наркотизація. Феномен співзалежності. Віртуальні адикції. Вплив соціальних мереж на розвиток особистості.
9. Особливості суїцидальної поведінки. Профілактика суїцидальної поведінки.
10. Психологічна допомога особам із проявами девіантної та делінквентної поведінки. Основні напрямки профілактики девіацій.
11. Механізми регулювання соціальних норм у суспільстві.
12. Специфікаї міжособистісних стосунків осіб з девіантною поведінкою.
13. Психологічні аспекти формування харчових адикцій.
14. Роль сім'ї у виникненні адиктивної поведінки особистості.
15. Алкогольна субкультура та її вплив на розповсюдження алкогольної залежності.
16. Емоційна залежність і спів залежність.
17. Булінг як форма прояву агресії.
18. Жорстоке ставлення до дітей як можливий фактор виникнення агресивності.
19. Роль шкільного психолога у профілактиці дитячої та підліткової злочинності.
20. Фактори, що впливають на формування та розвиток суїцидальної активності.
21. Причини та особливості прояву делінквентної поведінки.
22. Психологічна характеристика бродяжництва.
23. Акцентуації характеру та психопатії як чинник розвитку девіантної поведінки.
24. Віктимна поведінка особистості, її взаємозв'язок з девіаціями.
25. Девіантна поведінка як форма деструктивного захисту.

С Л О В Н И К Т Е Р М І Н І В

АБ'ЮЗ – це зневажливе чи презирливе ставлення до партнера, психологічний тиск. Аб'юзивними стосунками можна вважати ті, що мають систематичні порушення особистих меж, спілкування з недовірою чи неповагою.

АГРЕСІЯ (лат. *aggressio* – напад) – інстинктивна індивідуальна поведінка людей, тварин, яку породжує страх, лють тощо. Вона виражається в нападі або загрозі нападу на особин свого (рідше чужого) виду.

АЛКОГОЛІЗМ – характерна психофізична залежність від алкоголю, основою якої є його наявність в обмінних процесах людського організму, а також хвороба, яка розвивається внаслідок хронічного зловживання спиртними (алкогольними) напоями.

АДИКЦІЯ (лат. *addictus*, англ. *addiction* – схильність, згубна звичка) – нав'язливе бажання виконувати певну діяльність. Один із найпоширеніших видів наркологічних розладів.

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА – процес входження особи в соціально-ролеві зв'язки і відносини, оволодіння нею соціальними нормами, правилами, цінностями, соціальним досвідом, соціальними відносинами і діями. Є процесом активного пристосування до вимог середовища.

АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА (від лат. *addictio* – сліпо відданий, той, що потрапив у рабську залежність) – одна з форм девіантної поведінки, особливий тип деструктивної поведінки, який виражається у прагненні до відходу від реальності через зміну свого психічного стану (зловживання різними речовинами, які змінюють психічний стан, включаючи алкоголь, наркотики й тютюн, до того як від них сформується фізична залежність).

АКЦЕНТУАЦІЯ ХАРАКТЕРУ – надмірна вираженість окремих рис характеру та їх комбінацій, що становить крайні варіанти психічної норми, які межують із психопатіями.

АНОМІЯ (фр. *anomie*, від грец. *ἀνομία* – беззаконня) – суспільний стан, що характеризується розпадом системи цінностей і соціальних норм, які забезпечують соціальний порядок, відсутністю чіткої моральної регуляції поведінки індивіда або групи.

АНОРЕКСІЯ – психічний розлад харчової поведінки, що характеризується критичним зниженням маси тіла, часто небезпечним для життя, тяжкою втратою апетиту.

АСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА – сукупність людських дій та

вчинків, що суперечать існуючим у даному соціумі культурним нормам, соціальним правилам та обов'язкам.

АСЕРТИВНІСТЬ (англ. assertiveness) – здатність людини відстоювати свою точку зору, не порушуючи моральних прав іншої людини.

АФЕКТИВНІ ДІТИ – це діти, які надмірно чутливі до подразників (голосного стукоту, яскравого освітлення, лементу тощо), чуйно реагують на тон звертання дорослих, інтонації. Цим дітям властиве глобальне відчуття непевності в усьому (гіпертрофія страху, передчуття невдачі). Ці симптоми можуть яскраво проявитись у старшому дошкільному віці, хоча виникають значно раніше.

АФІЛІАЦІЯ (від англ. affiliation – з'єднання, зв'язок) – прагнення бути в товаристві інших людей, потреба людини в створенні теплих, емоційно значимих стосунків з іншими людьми. Прагнення до зближення з людьми, дружба, любов, спілкування – все це підпадає під поняття афіліація.

АУТСАЙДЕР – індивід або група людей, які внаслідок власного вибору, суспільного тиску або через їх несприйняття з боку соціального оточення опиняються за межами соціальних інститутів, характерних для даного суспільства (наприклад, роми, хіпі та ін.). Зокрема це індивід, який не має змоги досягти професіоналізму та звершень у своїй діяльності.

БРОДЯЖНИЦТВО – це специфічний спосіб життя, який складається в ході поступового розриву соціальних зв'язків особистості. Це один з різновидів порушення поведінки, такий як повторювані втечі з дому.

БУЛІМІЯ – це психічний розлад харчової поведінки, що характеризується повторюваними епізодами надмірного голоду і об'їдання, після яких людина намагається «очистити» організм за допомогою блювоти, проносних, сечогінних засобів, фізичних вправ.

ВІКТИМНІСТЬ (від лат. victima – жертва) – схильність стати жертвою злочину, тобто дії особи, що провокують виникнення віктимної ситуації, що полягає у конкретній життєвій ситуації, що складається у зв'язку з психологічними якостями особи при виникненні реальної можливості заподіяти їй шкоду.

ГЕМБЛІНГ (англ. Gambling – азартні ігри, ігри на гроші) – полягає в частих повторних епізодах участі в азартних іграх, що домінує в житті суб'єкта і веде до зниження соціальних, професійних, матеріальних і сімейних цінностей, не приділяється належної уваги обов'язків в цій сфері.

ГЕДОНІЗМ – поведінка особи, що полягає у передачі центральної ролі емоціям, залишаючи розумову частину на другому плані.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА – це поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві норм та правил.

ДИСОЦІАЦІЯ – психічний процес, що належить до захисних

механізмів психіки. В результаті дії цього механізму людина починає сприймати те, що відбувається з нею так, ніби воно відбувається не з нею особисто, а з кимось іншим. Така «дисоційована» позиція захищає від надмірних, тяжких нестерпних емоцій.

ДЕВІАНТНІСТЬ – це незвичайне, але при цьому стійке відхилення від статистичних норм. Тобто девіантною вважається стійкий образ дій, поведінки або мислення, який не типовий для загальної популяції.

ДЕВІАЦІЇ (від лат. *deviation* – відхилення) – це система дій і вчинків людини, соціальних груп, що суперечить соціальним нормам або визнаним у суспільстві шаблонам і стандартам поведінки.

ДЕЗАДАПТАЦІЯ – це психічний стан людини (частіше – дитини, ніж дорослого), за якого психосоціальний статус особистості не відповідає новій соціальній обстановці, що ускладнює або зовсім скасовує можливість пристосування.

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ особистості – це стан, за якого втрачається гармонія між різними аспектами психічної діяльності, такими як емоції, мислення, поведінка та самоусвідомлення. Це може бути результатом сильного стресу, травматичних переживань, психічних розладів або інших негативних впливів. Процес дезінтеграції може призводити до порушень когнітивної діяльності, емоційної лабільності, а також виникнення відчуття втрати сенсу життя або особистісної цілісності.

ДЕЗОРГАНІЗАЦІЯ – нездатність концентрувати увагу на головному, порушення впорядкованості психічних процесів, непослідовність і неточність виконання дій, ігнорування минулого професійного досвіду, стереотипне повторення певних дій при відсутності такої необхідності, покvapлива і сумбурна поведінка або ж загальмованість, заціпеніння.

ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА – вид девіантної поведінки – сукупність протиправних вчинків і злочинів, що не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам.

ДЕПРИВАЦІЯ (англ. *deprivation*) – це психічний стан, за якого суб'єкт не має змоги задовольняти деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу.

ДЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ – це процес, що є протилежним соціалізації, тобто означає втрату суб'єктом конкретних соціальних пріоритетів і цінностей, правил, норм і супроводжується відчуженням суб'єкта від певного колективу або групи.

ЕКСПЕКТАЦІЯ – очікування певного способу вербальної (словесної) і реальної поведінки індивіда у так званій малій групі.

ЖЕБРАЦТВО – це систематичне випрошування у оточуючих людей грошей та матеріальних цінностей. Це життя за чужий рахунок, за рахунок увійти в положення та допомогти в важкій ситуації. Вид негативної маніпуляції.

ЗАЛЕЖНІСТЬ – це усвідомлена або неусвідомлена потреба у вживанні психоактивної речовини для зняття психічної напруги і досягнення стану психічного комфорту.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ – найважливіший механізм соціалізації, що виявляється в прийнятті індивідом соціальної ролі при входженні в групу, в усвідомленні ним групової приналежності, формуванні соціальних установок. Результатом процесу ідентифікації є ідентичність, у структурі якої можна виділити ідентичність персональну та соціальну.

КОНФЛІКТ (від лат. *conflictus* – зіткнення) визначається в психології як відсутність згоди між двома або більше сторонами.

КОНФЛІКТНА ПОВЕДІНКА – це дії, спрямовані на те, щоб прямо чи опосередковано блокувати досягнення конфронтуючою стороною її цілей, намірів, інтересів.

КОНФОРМІЗМ – (від лат. *Conformis* – подібний, згідний) пристосування, пасивне прийняття існуючого порядку речей, пануючої думки; поступливість людини реальному чи уявному тиску групи щодо прийняття нею невідповідних її переконанням групових соціальних настанов (норм, правил, стандартів).

КОНФОРМНІСТЬ – здатність до конформізму, піддатливість людини до реального чи уявного тиску іншої людини або групи, що виявляється у зміні її поведінки і настанов у відповідність до раніше не поділюваної позиції.

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА (від англ. *coping* – долати) – психологічна стратегія та спосіб подолання людиною стресової ситуації. Поняття об'єднує когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії, які використовуються, щоб впоратися із запитами буденного життя.

КОРЕКЦІЯ ПОВЕДІНКИ – доцільно організована система психологічних впливів, спрямованих на зміну визначених особливостей (властивостей процесів, станів, ознак) психіки, які грають важливу роль у прояві хвороб, у їх патогенезі.

ЛУДОМАНІЯ – розлад поведінки, що полягає в патологічній пристрасті до азартних ігор.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ – позначення особливого стану особистості, коли вона перебуває на межі двох культур або двох соціумів.

МАРГІНАЛИ – це особистості, які з огляду на певних факторів позбулися своїх соціальних функцій, але не приєднуються до інших, коли

знаходяться за межами групи людей.

МОТИВАЦІЯ – спонукання до дії; динамічний процес фізіологічного та психологічного плану, що керує поведінкою людини, який визначає її організованість, активність і стійкість; здатність людини діяльно задовольняти свої потреби.

НАРКОЗАЛЕЖНІСТЬ – стан, що супроводжується постійно зростаючим відчуттям дискомфорту в разі припинення надходжень наркотичної речовини до організму. Задоволення і моральний підйом вимагають постійного вживання наркотику, а його відсутність призводить до депресії, почуття туги і тривоги.

НАСИЛЬСТВО – це дія або бездіяльність однієї людини стосовно іншої, що завдає шкоди здоров'ю як фізичному, так і психічному рівні, принижує почуття честі та гідності.

НОРМА – міра розвитку і прояву психічних функцій і властивостей.

ПАТАЛОГІЯ – психічна дисфункція, що заважає людині належним чином виконувати свої повсякденні обов'язки; у деяких випадках, – небезпека, що її людина несе для оточення.

ПОВЕДІНКА – визначена організована діяльність, що здійснює зв'язок організму з навколишнім середовищем. Поведінка у людини переважно є результатом низки усвідомлюваних дій – вчинків.

ПІДЛІТОК – це особлива соціально-психологічна, демографічна група молодих людей із характерними їм настановами, поглядами, цінностями, правилами, нормами і манерами поведінки, що утворюють специфічну субкультуру.

ПРОЕКЦІЯ – психологічний процес, що відноситься до захисних механізмів психіки, в результаті якого внутрішнє помилково сприймається як таке, що відбувається ззовні.

ПРОСТИТУЦІЯ – це сфера знеособлених емоційно, позашлюбних, безладних, здійснюваних за плату статевих стосунків.

ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ – цілеспрямовані заходи стосовно осіб, що мають на меті усунути або нейтралізувати причини й умови, детермінуючі їх протиправну поведінку, щоб відновити особистісний та соціальний статус людини.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ – руйнування засвоєних раніше індивідом антигромадських установок і цінностей у процесі десоціалізації чи асоціалізації, і прилучення індивіда до нових позитивних ціннісних установок, що прийняті в соціумі і оцінюються ним як позитивні.

СЕКСУАЛЬНІ АДИКЦІЇ – вид залежності від відносин. Відрізняється розгальмованою сексуальною поведінкою, постійною

потребою в статевих контактах – як з однією людиною, так і з безліччю інших. Безладні статеві зв'язки провокують масу психологічних неприємностей і проблем зі здоров'ям. Нерідко в основі такої поведінки лежить травма сексуального характеру, перенесена в дитячому або підлітковому віці.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – це сукупність дій і процесів, спрямованих на засвоєння особистістю необхідних знань, навичок, цінностей і правил, що сприяють гармонійному і безконфліктному її співіснуванню з соціумом і успішному функціонуванню в суспільстві.

СТРАТИФІКАЦІЯ – це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, що існує в певному суспільстві у певний історичний проміжок часу. Загалом – це розташування індивідів і груп згори донизу горизонтальними шарами (стратами) за ознакою нерівності в прибутках, власності, рівні освіти, обсягу влади, професійному престижі, стилі життя, статі тощо.

СПІВЗАЛЕЖНІСТЬ – патологічна форма стосунків, що характеризується сильною емоційною, соціальною й іноді фізичною залежністю від іншої людини.

СУЇЦИД (лат. *sui caedere* – вбивати себе) – умисне спричинення власної смерті, часто вчинене з відчаю, причину якого часто відносять до психічних розладів, таких як депресія, біполярний розлад, шизофренія, алкоголізм чи наркотична залежність.

ТОКСИКОМАНІЯ – хвороба, що характеризується психічною, а іноді й фізичною залежністю від психоактивної токсичної речовини не віднесеної до списку наркотиків.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ – це поняття, в якому міститься терпимість до інших звичаїв, поведінки, способу життя та світогляду. Терпимість у даному випадку проявляється в прийнятті людиною свідомого рішення не принижувати погляди та все перераховане, якщо вони розходяться з тими, яких він дотримується.

ФРУСТРАЦІЯ (від лат. *frustratio* – омана, марне очікування) – психічний стан людини, що виражається в характерних переживаннях і поведінці, що викликано об'єктивно непереборними (або суб'єктивно сприйнятими як непереборні) труднощами на шляху до досягнення мети, розбіжності реальності з очікуваннями.

ШОПОГОЛІЗМ – психічний розлад, за якого людина відчуває себе щасливою тільки тоді, коли отримує чергову річ.

Навчальне видання

**Диса Олена Вікторівна
Шинкаренко Інна Олександрівна**

**ПСИХОЛОГІЯ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ**

Навчальний посібник

Редактор, оригінал-макет –
А. В. Самотуга

Комп'ютерна верстка – *С. В. Лобань*

Редактор *Н. В. Леонова*

Підп. до друку 31.10.2024. Формат 60x84/16. Друк – цифровий. Гарнітура – Times.
Ум.-друк. арк. 4,48. Обл.-вид. арк. 4,81. Зам. № 21/24-нп

Надруковано у Дніпровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Науки, 26, sed@dduvs.edu.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 8112 від 13.06.2024